

ԱՌԵՒԱՆԳՈՒՄԻ ԵՒ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԻ
ՄԹՆՈԼՈՐՏ.
ԿԻՆԵՐՈՒ ԵՒ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ
ՆԵՐԳՐԱԻՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԸՆԹԱՑՔԻՆ
ՈՒ ԱՆԿԷ ԵՏՔ՝

ԼԵՌՆԱ ԷՔՄԷՔՃԻՕՂԼՈՒ
lernaek@gmail.com

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Առաջին Աշխարհամարտի աւարտին, Պոլիսը գաղթակայանի կը նմանէր: Յոյն, թուրք, ռուս, հայ եւ այլազգի ամբոխ մը փախուստ տուած էր Թրակիայէն մինչեւ Հարաւային Ռուսաստան տարածուող աղէտեալ գօտիէն եւ խոնուած էր քաղաքին մէջ: Մեծ Եղեռնի վերապրողներուն օրէւան տուող այլ կայաններու շարքին, Ղալաթիոյ գաղթակայանը որպէս ժամանակաւոր կացարան կը ծառայէր դեռատի աղջկան մը, որ պատերազմի տարիները անցուցած էր մահմետականներու մէջ: Շատերու նման, ան ալ առեւանգուած ու բռնաբարուած էր: Անյայտ դէպքերու շարան մը զայն նետած էր Պոլիս՝ Հոկտեմբեր 1918ի Մուտրոսի զինադադարէն ետք: Գուցէ հայկական բարեսիրական կազմակերպութիւն մը զայն ազատագրած էր կամ առեւանգողը ազատ արձակած էր, եւ կամ իր կալանքէն խոյս տուած էր պարզապէս: Ամէն պարագայի, անոր նշանածը բռնաբարումին ականատես ըլլալու պարտադրուած ու ապա սպաննուած էր, իսկ ոճրագործը դժբախտ աղջիկը յոյ ձգած էր այնուհետեւ:

Ազգակիցներու խնամքին տակ՝ դաշնակիցներէն գրաւուած Պոլսոյ մէջ, ան փորձած էր յղութեան վերջ տալու ամէն կարելի միջոց: Յղութեան առաջին եռամսեակին, ան այցելած էր գրագիտուհի Զարուհի Գալէմքեարեանին (1874-1971), որ աւելի ուշ, առանց աղջկան անունը տալու, անոր մասին պիտի խօսէր իր յուշերուն մէջ: Ահա թէ ինչո՞ւ այս «աղջիկը» պիտի յիշենք Ք. անունով: Ք. օգնութիւն հայցած էր երեխան վիժեցնելու համար, բայց Գալէմքեարեան, հակառակ աղջկան հանդէպ տածած խոր համակրանքին, միանգամայն մերժած էր: Տեղի տուած չէր նոյնիսկ

երբ Ք. սկսած էր ամենօրեայ այցելություններ կատարել եւ գլուխը զարնել տախտակամածին՝ փորձելով ինքզինք վիրաւորել, քանի որ *«իրը ասելություն մըն էր, վրէժ մը, որ կը հրդեհէր իր հոգին»*³:

Գալէմքեարեան հիմնադիրներէն էր Հայ Կարմիր Խաչին, որուն ղեկավարած հիւանդանոցը ի վիճակի էր վիժումը կատարելու: Սակայն, վախնալով, որ Ք. մանկասպանութեան դիմէր, Գալէմքեարեան եւ ուրիշ խնամակալ տիկիններ հրահանգած էին, որ ան կալանքի տակ պահուէր Հայ Կարմիր Խաչի Շիշլիի հիւանդանոցի մայրանոցը: Այս մայրանոցը կ'ընդունէր միայն «անտէրունջ երիտասարդ մայրեր», որոնք մահմետական հայրերէ ծնունդի կը սպասէին⁴:

Առողջ մանուկ մը ծննդաբերելէ քանի մը ժամ ետք, Ք. անձնասպան կ'ըլլար այդ «յատուկ» մայրանոցին մէջ: Երեխաներու համատեղ դայեակութեան սովորութեան հակառակ, այլ մայրեր հաւաքաբար մերժած էին նորածինը սնուցանել, զինք անէծքի ենթարկելով: Գալէմքեարեան երեխային ճակատագիրը չէ արձանագրած:

Ինչո՞ւ ազգային իշխանությունները մերժած էին, որ Ք. վիժումը կատարէ⁵: Ինչո՞ւ մօր վերաբերումը՝ սաղմին հանդէպ որպէս ոճրագործի պտուղ, այնքան խորապէս կը բախէր Գալէմքեարեանի եւ այլ խնամակալ տիկիններու՝ այդ նորածիններու ընկալումին հետ, *«որոնց արձագանգը թոչունի ճողողումներու պէս թելաթափումներ կու տար [անոնց/հոգիներուն]»*⁶: Առաջին հայեացքով, Գալէմքեարեանի կարծիքը տարօրինակ կ'երեւի, որովհետեւ մահմետականներն ու քրիստոնէաները երկար ժամանակ դաւանած էին, որ նորածինը կը պատկանէր հօր ու հօրենական խմբաւորումին, ինչ որ օրէնքով ընդունուած էր: Այդուհանդերձ, Ազգային Խնամատարութիւնը՝ Պոլսոյ գաղթականներուն օժանդակող կազմակերպութիւնը, մահմետական հօրմէ ծնունդները *«մէր որբերը»* կը կոչէր: Ի՞նչ պարագաներ պայմանաւորած էին հայրութիւնը անկարելորդ նկատելու՝ հայկականութիւնը ճշդելու ժամանակ:

Այս հարցումին պատասխան կու տանք յետպատերազմեան (1918-1922) Պոլսոյ շրջագիծին մէջ: Հետազօտութեան հիմքը կը կազմեն միութենական տեղեկագրեր, օսմանեան պետական եւ Պատրիարքարանի արխիւները, հայ եւ թուրք մամուլը, մտաւորականներու անտիպ թուղթեր եւ յուշագրութիւններ:

Մեկնակետը Հայոց Ցեղասպանության սեռային բռնության եւ տարիքային անխտրականության գիտակցուած արարքն է, ինչպէս եւ օսմանեան պատմական նախընթացը, որոցմով կիներու ու երեխաներու առեւանգման քաղաքականութիւնը կարելի դարձած էր եւ արդիւնաւետութիւնը՝ ապահովուած: Ապա պիտի անցնինք յետպատերազմեան շրջանին, երբ դաշնակիցները գրաւած էին պարտուած Օսմանեան Կայսրութեան մայրաքաղաքը: Մինչ մեծ պետութիւնները Փարիզ ժողով կը գումարէին աշխարհի քարտէսը վերագծելու համար, հայերն ու թուրքերը հաւասարապէս կը պահանջէին այդ քարտէսին մէկ մասը: Միջազգային դիւանագիտութիւնը, ԱՄՆի նախագահ Ուուտրօ Ուիլսոնի ինքնորոշման սկզբունքին շուրջըրորը դառնալով, հողային պահանջներն ու ժողովրդագրութիւնը զիրար կապած էր, ինչ որ հայերն ու թուրքերը կ'առաջնորդէր ամէն կարելի միջոցի գործադրութեան՝ իրենց թիւը բազմացնելու: Քաղաքական այս համագրին եւ կիներու ու մանուկներու խորհրդանշական ու գործառնական կարեւորութեան խաչաձեւումը ո՛չ միայն առեւանգուածները ազատագրելու, յետպատերազմեան ճիգ մը ստեղծած է, այլեւ բուռն պայքար՝ պատկանելիութեան շուրջ: Ազատագրումի ճիգը երբեմն յարձակողական էր, իսկ բռնաբարութեան գոհեր ու իսլամ հայրերու զաւակներ պաշտօնապէս կ'ընդգրկուէին հայ հաւաքականութեան նոր սահմաններուն մէջ: Ցոյց պիտի տանք, որ այս արարքները՝ յետ-ցեղասպանական գոհի հակազդեցութեան օրինակ ըլլալու կողքին, կը միտէին բնաջնջման արդիւնքները շրջելու, եւ միաժամանակ կը ներկայացնէին գիտակից ընտրութիւն մը՝ ազգային դեկլարութեան կողմէ, որ կը փորձէր վերակենդանացնել ազգը եւ պետականութիւնը:

Ազգային-կրօնական պատկանելիութեան կանոններու վերաձեւման այս վերլուծումը ապշեցուցիչ օրինակ մըն է, թէ ինչպէս, որոշ հանգամանքներու բերումով, հայրիշխանութիւնը կրնայ թուլցնել իր հիմնական խարխիսներէն մէկը՝ հայրութեան գերակայութիւնը մայրութեան նկատմամբ: Բայց ասիկա պայմանաւորուած չէ կիներու դերակատարութեամբ՝ խմբային պատկանելիութիւնը ճշդելու գործին մէջ: Ընդհակառակը, հազուադէպ էր, որ ազատագրումի ջանքերը ընտրութեան միջոց տային թիրախներուն՝ իրենց կեանքին ու մարմնին տիրութիւն

ընելու: Հայրիշխանական կանոններ շրջել է հեռու, անոնք կը վերարտադրեին հայրիշխանական նուիրապետութիւնը, անփոփոխ ձգելով հնօրեայ ենթադրութիւններ՝ կիներու բնոյթին, մշակոյթին եւ կարողականութեան մասին:

ԱՌԵԻԱՆԳՈՒՄԻ ՄԹՆՈԼՈՐՏ. ՀԱՅ ԿԻՆԵՐՆ ՈՒ ԻՐԵՆՑ
ԶԱԻԱԿՆԵՐԸ Ա. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻՆ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

Հայ բնակչութենէն ձերբազատելու կոչուած Օսմանեան պետութեան քաղաքականութիւնը կ'ընդգրկէր զանազան ռազմավարութիւններ, որոնք աղերս ունէին սեռի ու տարիքի հետ: Նպատակը հայութեան կործանումն ու ապագայ վերարտադրութեան կանխարգիլումն էր, ինչ որ հայ նկատուած իւրաքանչիւր անհատի սպանութիւնը չէր պահանջէր միայն, այլեւ՝ հայութիւնը փոխանցելու կարողութիւնը ունեցողներու կամ կրողներու ոչնչացումը: Ահա թէ ինչու, առաջին հանգրուանին, ընդհանուր (թէւ ոչ համընդհանուր) միտումը չափահաս այրերու ջարդն էր: Հնարաւոր էր ազգային-կրօնական ինքնութիւն փոխանցելու անատակ խումբերը սպանդէ գերծ կացուցանել եւ նոյնիսկ օգտագործել, ինչ որ իգական մարմիններու իւրացումը եւ երկսեռ մանուկներու սեփականացումը կը բացատրէ: Այս ռազմավարութիւնը, որ ժողովրդագրական ճարտարագիտութեան (demographic engineering) բազմաթիւ այլ ծրագիրներու պարագային բնակչութեան քանդումի սովորական միջոց մը եղած է, ո՛չ միայն պատերազմի, տեղահանութեան եւ ջարդերու պատճառած ամայացումը պիտի թերեւցնէր, այլեւ ցեղասպանական հոլովոյթին զանգուածային մասնակցութեան դրդապատճառ պիտի ընծայէր⁸: Հայկական գոյքի կողոպուտը եւ կիներու ու անչափահասներու գրեթէ անսահմանափակ մատչելիութիւնը պատերազմական ասար պիտի ըլլային: Մէկ խօսքով՝ ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան դարաւոր օգտապաշտական աւանդութեան հետեւելով, Երիտասարդ Թուրքերը պայմաններ ստեղծած էին՝ օսմանեան մահմետական ընտանիքներուն (թուրքեր, քիւրտեր, արաբներ, չերքէզներ, չեչէններ, գնչուներ եւ Պալքաններէն գաղթականներ) արտօնելու եւ բացայայտօրէն քաջալերելու, որպէսզի հայ (նուազ ծաւալով՝ այլ քրիստոնեայ խումբերէ, ինչպէս յոյներ եւ ասորիներ) կիներ եւ մանուկներ ընդգրկէին իրենց կազմին մէջ⁹: Այս երկու խմբաւորումները

օսմանցի վաւերական մահմետականներու պիտի վերածուէին՝ համապատասխան կերպարանափոխումէ ետք, դադրելով Երիտասարդ Թուրքերու վերջնական նպատակին՝ բնակչութեան համասեռութեան սպառնալիք ըլլալէ:

Այս ռազմավարութեան համակարգային բնոյթը պատշաճ ուսումնասիրութեան կը կարօտի տակաւին¹⁰, սակայն պետական միտումնաւոր քաղաքականութիւն մը ըլլալու լայն ապացոյցներ կան, յատկապէս՝ օսմանեան պետական գրագրութեան մէջ¹¹: «Հայերու Տեղահանութեան Ժամանակաւոր Օրէնք»ին համակարգումը ստանձնած Ներքին Գործոց Նախարարութեան շարք մը հրամանագրերը բացատրած են այրիացած կամ առանց ծնողքի մնացած երիտասարդ հայերու պարագային որդեգրուելիք ընթացակարգը: Զանազան գաւառներու յղուած Ներքին Գործոց նախարար Թալէաթ փաշայի 30 Ապրիլ 1916 թուակիր յուշագիրը, որուն պատճէնը Պատերազմի նախարար Էնվեր փաշային ուղարկուած է, այս երեւոյթին լուսանկարչական պատկեր մը կը ներկայացնէ¹².

«(1) Այն ընտանիքները, որոնք *kimsesiz* [տառացիօրէն՝ «մէկը չունեցող»] եւ *velisiz* [անծնող] դարձած են, որովհետեւ անոնց այրերը տեղահանուած են կամ ներկայիս օսմանեան բանակին մէջ կը ծառայեն, բաժնուելու (*tevzi*) [են] գիւղերու եւ քաղաքներու միջեւ, ուր օտարներ կամ հայեր չկան: Անոնց ապրուստի ծախսերը վճարուելու են Գաղթականներու Ֆոնտէն (*Muhacirin Tahsîsâtı*) եւ անոնք պէտք է յարմարին տեղական սովորութիւններուն (*âdat-i mahalliye ile îstînaslarına*):

(2) Երիտասարդ եւ այրիացած կիները ամուսնացուելու [են] դուրսը (*tezvîclerine*):

(3) Մինչեւ տասներկու տարեկան երեխաները բաժնուելու [են] *ufk* որբանոցներուն միջեւ:

(4) Եթէ որբանոցները բաւարար չըլլան այս գործին համար, անոնք յայտնի, ունեւոր (*sâhib-i hâl*) իսլամներու պէտք է յանձնուին, որպէսզի տեղական բարքերու եւ կենցաղի ընտելանան (*âdâb-ı mahalliye ile terbiye ve temsîllerine*):

(5) Եթէ նման յայտնի իսլամներու բաւարար թիւ չգտնուի, պէտք է ջանալ, որ անոնք բաժնուին գիւղացիներու միջեւ, վստահեցնելով, որ ամսական 30 դրուշ պիտի վճարուի Գաղթականներու Ֆոնտին կողմէ: Այս բոլոր գործարքներուն

[մանուկներ ստացող ընտանիքներու] ցուցակները պարբերաբար պետք է կեդրոն դրկուին»¹³:

Համապարփակ վերլուծում մը՝ մամուլի զեկոյցներու եւ յուշագրութիւններու օժանդակութեամբ, յստակ կը դարձնէ Երիտասարդ Թուրքերուն քաղաքականութեան հետեւանքով առեւանգումի մթնոլորտի մը ստեղծումը հայ կիներու եւ երեխաներու նկատմամբ: Այս քաղաքականութիւնը օսմանցի մահմետականներուն կը թոյլատրէր հայերու ներգրաւումը իրենց տուններուն, գործերուն, ազարակներուն եւ պետական հաստատութիւններուն մէջ: Հայերը տարբեր ձեւերով ապրած են այդ փորձառութիւնները՝ ըստ աշխարհագրական վայրի եւ բախտի: Ջարդերը աւելի զանգուածային եղած են Արեւմտեան Հայաստանի մէջ, ուր հայութիւնը կեդրոնացած էր պատերազմէն առաջ: Ցեղասպանական քաղաքականութիւնը սովորաբար աւելի ընտրովի էր դէպի արեւմուտք ու հարաւ՝ սեռի ու տարիքի հաշուով: Չափահաս այրերու ջարդին զուգահեռ, ընդհանուր միտումն էր կիներու, երեխաներու եւ ծեր այրերու տեղահանումը դէպի միջագետքեան անապատները, սովորաբար ոտքով կամ գնացքով:

Մանուկները յաճախ կ'անջատուէին իգական սեռի հարազատներէն, նոյնիսկ կարաւաններու մեկնումէն առաջ: Շատ աղջիկներ ու տղաներ շուտով կ'առնուէին տեղացի իսլամներու կամ կառավարական պաշտօնեաներու կողմէ եւ կը փոխանցուէին որոշակի տուններու, մզկիթներու, դպրոցներու կամ որբանոցներու: Ոմանք կ'իսլամացուէին, ուրիշներ տեղացի մահմետականներու ընտրութեան կը յանձնուէին (երբեմն՝ բժիշկի մը ներկայութեան), իսկ մնացեալները պարզապէս տարբեր տեղեր կը տարտղնուէին: Կարգ մը մայրեր իրենց զաւակները յանձնած են վստահելի դրացիներու, որոնք կը խոստանային զանոնք խնամել մինչեւ իրենց վերադարձը: Երիտասարդ կիները, ներառեալ դեռատի աղջիկներ եւ փոքրիկ երեխաներու նորապսակ մայրեր, սովորաբար կ'առեւանգուէին տեղահանութենէն առաջ: Որոշ կիներ նախաձեռնարկ եղած են մահմետական այր մը գտնելու, որպէսզի սեռային ծառայութիւն մատուցանէին՝ փոխան տեղահանութենէ պաշտպանութեան կամ անմիջական ազգականի մը ազատագրութեան¹⁴:

Տեղահանութեան շարասիւնները մահուան կարաւաններ դարձած են, պատճառ դառնալով շատ մը ծերերու եւ մանուկներու արագ շիջումին: Կիներ, աղջիկներ եւ մանուկներ սեռային բռնութեան եւ առեւանգումի ենթարկուած են¹⁵: Կարաւանները վերահսկող ոստիկանները յաճախ կը համակարգէին կիներ եւ երեխաներ որոնող տեղացիներու բանակատեղի խուժումը, կամ պարզապէս աչք կը գոցէին: Երբեմն տարագիրները իրենց գաւակները կը փոխանակէին դրամով կամ ուտելիքով, կամ ընտանիքի ուրիշ անդամներու պաշտպանութեան համար¹⁶: Բազմաթիւ երիտասարդ աղջիկներ եւ կիներ կը գերեվարուէին պոռնկութեան յանձնուելու կամ արեւելեան ստրկավաճառութեան մաս կազմելու համար: Այդ առեստուրը ուժեղացած է Յեղասպանութեան ընթացքին ու անկէ ետք՝ Արաբիա վաճառուած կիներու եւ երիտասարդ աղջիկներու պատճառով, նիւթ մը որուն ուսումնասիրութիւնը այս յօդուածէն դուրս է, բայց որ անհրաժեշտութիւն մը կը մնայ:

Առեւանգուած մանուկները սովորաբար մահմետական ընտանիքներու կը ծառայէին որպէս ստրուկներ՝ հողը մշակելու համար: Աւելի յաճախ, տղաքը կը դրուէին որբանոցներու եւ գինուորական վարժարաններու մէջ: Աղջիկներն ու կիները առհասարակ տուններու կը մտնէին որպէս աղախիններ, կենակիցներ կամ ամուսիններ: Որպէս օրէնք, ձուլումը կրօնափոխութեամբ, անուանափոխութեամբ եւ տիրական լեզուի (քրտերէն, թրքերէն, արաբերէն եւն.) գործածութեամբ կը սկսէր, իսկ հայերը ընդհանրապէս թոյլտուութիւն չունէին շփուելու այլ հայ կրօնափոխներու հետ, թէեւ գիտենք, որ ասիկա յաճախ կը պատահէր, յատկապէս երբ աւելի քան մէկ հայ կ'ընդունուէր տան մը մէջ¹⁷:

Պոլսահայերը բաւական տարբեր պայմաններ դիմագրաւած են պատերազմի տարիներուն, ի բաղդատութիւն օսմանեան այլ տարածքներու մէջ ապրող հայերու: Մայրաքաղաքը միւս շրջաններուն պէս մեկուսացած չէր եւ կը գտնուէր եւրոպական պետութիւններու տեսադաշտին վրայ. այս հանգամանքը կանխարգիլած է կառավարութեան մտադրութիւնը՝ պոլսահայերու տեղահանութիւն, ջարդ, առեւանգում կամ ձուլում հրահանգելու¹⁸: Գաւառացի հայերու եւ պոլսահայերու շփումը կանխելու նպատակով, տեղահանուածներուն քաղաք մուտքը

արգիլուած էր: Նոյն ձեռով, Ներքին Գործոց Նախարարութիւնը քաղաքացիական ծառայողներու եւ զինուորական սպաներու արգիլած էր Պոլիս բերել որեւէ հայ գերի, թերեւս բնակիչ եւրոպացիներու ուշադրութիւնը չգրաւելու համար¹⁹:

Ներքին Գործոց Նախարարութիւնը կազմակերպած էր Անատոլիոյ որբ երեխաներու - ոչ միայն հայ, այլեւ յոյն, քիւրտ, թուրք եւ այլք - փոխանցումը Պոլիս, որպէս միջոց օգտագործելով Իսլամ Կիներու Աշխատանքի Ընկերութիւնը (*Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi*), որ 1916ին հաստատուած էր Էնվեր փաշայի կողմէ՝ օսմանցի մահմետական կիներու աշխատանքային ասպարէզ մուտքը խրախուսելու նպատակով: Քանի որ որբերու թիւը - 16.000՝ պատերազմի առաջին տարին - Պոլսոյ որբանոցներու կարողութենէն անհամեմատ բարձր էր, Ընկերութիւնը աւելի մնայուն լուծում մը գտած էր. աղջիկները բաժնուած էին մահմետական տուններու, որոնք ընտրուած էին Ներքին Գործոց Նախարարութեան կողմէ, իսկ տղաքը յանձնուած էին գործարաններու, աշխատանոցներու, ազարակներու եւ փոքր խանութներու՝ Պոլսոյ եւ Անատոլիոյ մէջ²⁰: Թէեւ շատերուն հայ ըլլալը յայտնի էր, սակայն բոլորը մահմետական կ'ենթադրուէին՝ անկախաբար իրենց ազգային ծագումէն, այլապէս պարտաւոր էին կրօնափոխուիլ:

Ըստ թուրք պաշտօնական եւ ազգայնական պատմագրութեան պնդումին, ազգային պատկանելիութիւնը անտեսող ներգրաւումի այս քաղաքականութիւնը կը փաստէ օսմանեան պետութեան բարեսրտութիւնը՝ նոյնիսկ ոչ-մահմետականներու նկատմամբ: Հետեւաբար բացայայտ առեւանգումի քաղաքականութիւնը կը դիտուի որպէս «փրկարար» գործողութիւն²¹: Անկասկած, բազմաթիւ հայ մանուկներ ստոյգ մահէ ազատած են շնորհիւ այն մահմետական ընտանիքներուն կամ հաստատութիւններուն, որոնց փոխանցուած էին: Բայց անոնց վերապրումի նախապայմանը հայ ըլլալէ դադրիլ էր, ինչ որ մարդասիրութենէ տարբեր դրդապատճառ մը կը բացայայտէ: Պոլիս փոխանցուած ոեւէ որբ չէ յանձնուած մայրաքաղաքի մեծաթիւ բնիկ քրիստոնէայ թէ հրեայ ընտանիքներուն կամ քրիստոնէայ որբանոցներուն: Թէեւ շատ մահմետական օսմանցիներ, գթասրտութենէ մղուած, հայերը ընդունած եւ խնամքով վերաբերած են անոնց, այդուհանդերձ կեդրոնի հրահանգները եւ անոնց գործադրութիւնը՝ տեղւոյն վրայ

կը բացայայտեն քաղաքականութիւն մը, զոր կրնանք կոչել «առեւանգում՝ բնաջնջումի համար»: Այս գործընթացը համեմատելի է այն ձեւին, որով բնիկ ամերիկացի մանուկներու գիշերօթիկ դպրոցները զանոնք «քաղաքակիրթ» ամերիկացիներ դարձնելու կը ձգտէին²²:

Պատմական ի՞նչ նախադէպ ծառայած է այս քաղաքականութեան յղացումին, եւ ի՞նչը մղած է մահմետական բնակչութիւնը՝ զայն գործադրելու այնքան արդիւնաւետ կերպով: Այս հարցադրումները կարելոր էն, որովհետեւ անոնց պատասխանները կը լուսաբանեն հայոց վերաբերումը առեւանգեալներուն եւ անոնց շառաւիղներուն նկատմամբ:

Ինչպէս յայտնի է, Օսմանեան Կայսրութեան բնակչութիւնը կազմակերպուած էր կրօնական հիմքով, գէթ մինչեւ կայսրութեան վախճանական շրջանը: Ասիկա շատ տարբեր էր հրեական Ողջակէզը սնող պատկերացումէն, որովհետեւ ««հայկականութիւնը» շատ աւելի նուազ անջնջելիօրէն դրոշմուած [էր] թուրքերուն վրայ, քան «հրեականութիւնը» խորապէս ցեղապաշտ նացիներուն վրայ»²³: Ողջակէզի ընթացքին, բնաջնջումի առաջին թիրախը յղի կամ փոքրիկ երեխայ ունեցող հրեայ կիներն էին: Բռնաբարումը պաշտօնապէս արգիլուած էր, իսկ տեղի ունենալու պարագային, հրեայ գոհերը սովորաբար կը սպաննուէին՝ «ցեղային ապականումը» կանխելու համար:

Ա. Աշխարհամարտի սկզբնաւորութեան, Իթթիհատի դեկլարները հետզհետէ արմատական դարձած էին եւ ցեղապաշտ լեզու կը գործածէին: Հայերը յաճախ կը կոչուէին «ուռեր», որոնք վիրահատութեան պահանջը կը դնէին, «արինածուծեր», որոնք կը սնէին մահմետականներէն, կամ «մանրէներ՝ հայրենիքի մարմնին մէջ», զորս պէտք էր ի սպառ ջնջել²⁴: Այսուհանդերձ, նման բառապաշարի կիրարկումը արգելք չէ եղած այնպիսի քաղաքականութիւններու յղացումին ու գործադրումին, որոնք կը հիմնուէին այն ենթադրութեան վրայ, որ խմբաւորումներու միջեւ տարբերութիւնները բնածին ու անջնջելի չէին, այլ փոփոխելի: Հայ կիներու եւ երեխաներու արիւնը մահմետական ազգը ապականելու կարողութենէն զուրկ կը նկատուէր, որովհետեւ ներգործութիւն կամ հետեւանք չունէր: Ըստ քրիստոնեայ եւ մահմետական օսմանցիներու հայրագիծ եւ հայրաբնակ հասարակաց աւանդութեան, երեխան

ինքնաբերաբար հորենական ընտանիքին ու համայնքին կը պատկանէր: Ըստ Քարոլ Փէյթմանի՝ թրքական գիւղի մը մէջ վարած հետազոտական աշխատանքի տուեալներուն վրայ հիմնուած պնդումին, կիները բացարձակապէս որեւէ դեր չունին պտղաբերութեան մէջ: Ասիկա իսլամի ու քրիստոնէութեան բաժնեկցած հայրութեան տրամաբանութիւնը կ'արտայայտէ, ըստ որուն՝ հայրը միակ արարիչն է, ըստ միաձնական մտայնութեան: Կիները երեխային բնախօսական նպաստ մը կը բերեն, բայց բնաւ չի մտածուիր, թէ զայն կը յղանան²⁵: Արգանդը դատարկ ամանի մը (կամ դաշտի մը) կը վերածուի, որ զայն լեցնող հեղուկին (այսինքն՝ սերմին) կերպարանքն ու ձեւը կը ստանայ:

Օսմանեան պատմութեան բազմաթիւ օրինակներ կը փաստեն, թէ ինչպէ՛ս կիներն ու փոքր երեխաները վերածրագրաւորելի (reprogramable) կը նկատուէին, հետեւաբար թէ՛ արժէքաւոր եւ թէ՛ վտանգաւոր: Օսմանցիները որդեգրած էին իսլամական Հանաֆի մտածողութեան դպրոցին ուղղութիւնը, որ կը հիմնուի իրաւական հարցերու մասին կարծիքներու արտայայտութեան վրայ: Հանաֆի դպրոցը այս մտայնութիւնը կ'արտայայտէ՝ արտօնելով, որ մահմետականները ամուսնանային ոչ-մահմետական կիներու հետ, բայց արգիլելով ոչ-մահմետական այրերու ամուսնութիւնը մահմետական կիներու հետ²⁶: Կայսրութեան վեց դարերու տիրապետութեան ընթացքին, սուլթանները էթնիկ եւ կրօնական արտամուսնութիւն կնքած են: Բացառելով առաջին դարերու քանի մը դէպքեր, արքայական ռեւէ ամուսին ծագումով իսլամ կամ թուրք չէր: Թէեւ գրեթէ բոլոր սուլթաններուն մայրերը ծագումով քրիստոնէայ էին, կայսրութեան հպատակները երբեք չէին մտածեր տիրապետող ընտանիքին իսլամութիւնը հարցականի տակ առնել: Տրուած ըլլալով, որ իսլամական աւանդութիւնը օրինաւոր կը նկատէ այրի մը՝ ստրուկէ ունեցած զաւակը (ի տարբերութիւն եւրօ-ամերիկեան ապօրինութեան օրէնքներու), ստրկային կենակցութիւնը արքայական վերարտադրութեան նախասիրած միջոցներէն մէկը մնացած է²⁷: Մեռային զուգընկերութիւնը ոչ-մահմետական ստրուկներու հետ առաւելութիւն մըն էր, որովհետեւ ստրուկները տոհմային անցեալ չունէին, այսինքն՝ ընտանիք մը, որ իրաւունք ունենար խառնուելու արքայական ընտանիքի գործերուն եւ, թերեւս, օսմանեան քաղաքականութեան:

Հաւանաբար, սուլթանի մը դրդապատճառները շատ տարբեր չէին օսմանցի մահմետական այրերու պատճառներէն, որոնք հայ կին մը կ'ընտրէին կամ կ'առեւանգէին ամուսնական նպատակներով: Օժիտ վճարելէ խուսափելու կողքին, անոնք ձեռք կը բերէին կին մը, որ զրկուած էր իր ծննդեան ընտանիքի թանկագին աջակցութենէն: Որոշ աղբիւրներ կը հաւաստեն, որ հայ կիներու բարձր պահանջարկ եղած է, որովհետեւ տեղացի մահմետականներն ու քաղաքական գործիչները զանոնք աւելի գեղեցիկ, յառաջադէմ եւ կրթուած կը նկատէին, եւ նոյնիսկ՝ աւելի արեւմտականացած, քան մահմետական կիները²⁸: Հայազգի կին ունենալու ամենէն գործնական պատճառը, սակայն, անվճար ու շահագործելի աշխատուժ ըլլալն էր, իսկ օսմանեան տուները վարժուած էին այդ փորձառութեան: Միջին եւ բարձր դասակարգի շատ ընտանիքներ՝ քրիստոնէայ թէ մահմետական, երեխաներ որդեգրած էին (*besleme* կամ *evlatlık*), սովորաբար՝ աղջիկներ, եւ մեծցուցած՝ տան ծառայ դարձնելու նպատակով: Որդեգիր աղջիկները որպէս անվճար աղախին կը ծառայէին տէրերու, որոնք իրենք զիրենք «բարեգործ» կը նկատէին, քանի որ կը կերակրէին, կը հիւրընկալէին եւ կը հագցնէին անձ մը, որ այլապէս մեռած պիտի ըլլար²⁹: Հաւանական է, որ Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին, հայեր առեւանգած (կամ «պաշտպանած/փրկած», ըստ այլ ընթերցումի) օսմանցի մահմետականները այս հոլովոյթը իմաստաւորած ըլլան իրենց սեփական մեծահոգութեան տեսանկիւնէն: Աւելի'ն. օսմանեան կառավարութիւնը խրախուսած է այս փոխանցումը՝ հայ որբ մը ընդունողներուն վճարելով կամ որբին մահացած ծնողներուն սեփականութիւնը մահմետական նոր ընտանիքին փոխանցելով³⁰:

Օսմանեան այլ հիմնարար սովորութիւն մը՝ *devshirmé* (մանկահաւաք), դասական օրինակ մըն է պետութեան խոր համոզումին՝ մանուկները ձուլելու կարողականութեան: Մանուկներու զինուորագրման այս համակարգին մէջ, օսմանցիները անչափահաս քրիստոնէայ երեխաներ կը հաւաքէին ու կ'իսլամացնէին եւ իսլամական աւանդութիւններու կը վարժեցնէին, մարզելով ու անդամագրելով զանոնք կայսերական հաստատութիւններու, ներառեալ՝ պալատին ու բանակին: Այս համակարգը ուղղուած էր կանխելու թուրք ազնուականութեան ստեղծումը, որ ենիչերիներու դասակարգին մրցակից կրնար

դառնալ: Այլ խօսքով, մանկահաւաքի համակարգը թէւ մահմետական բնակչութեան աճ չէր հետապնդէր, սակայն կ'աշխատէր ոչ-մահմետական երեխաներ մահմետական այրերու վերածել:

Թուրքերու ժամանումէն առաջ իսկ, (արքաներու թէ սովորական մարդոց կողմէ) առեւանգումը հինաւորց սովորութիւն մըն էր: Առեւանգումը իշխանութեան, արժեքի, առնականութեան եւ քաջութեան վերահաստատումն էր, որ դիմացինը թերաթելորելու յաւելեալ «յատկութիւն» մըն ալ ունէր. առեւանգեալները կը ստորնանային, իսկ անոնց ընտանիքները, համայնքները եւ ազգը կ'անպատուէին³¹: Աղջիկներու եւ կիներու «մանր» առեւանգումներուն սովորական նպատակը սեռային յարաբերութիւնն ու ամուսնութիւնն էին, մինչ տղաքը մեծաւ մասամբ կ'առեւանգուէին՝ հնարաւոր ապստամբ հրոսախումբերու մաս դարձնելու համար, ինչպէս որ ներկայիս տեղի կ'ունենայ փրիկեան ու ասիական երկիրներու մէջ՝ այսպէս կոչուած «երեխայ զինուոր»ի հասկացողութեան անունին տակ: Այս վերջին սովորութեան հետեւանքով, ԺԶ. դարէն օսմանեան պետութիւնը առեւանգումի ոճիրին որպէս պատիժ աւելցուցած էր նաեւ ամորձատումը³²: Այսուամենայնիւ, նոյնինքն սուլթանները առեւանգումով կը զբաղէին, իսկ անոնց «հերոսական» առեւանգումները, երբ թշնամի առաջնորդի մը կիներ կամ զաւակները կը գերեվարուէին, գերագոյն յաղթանակ կը նկատուէին, ինչ որ օրինական կը դարձնէր ռազմագերիներու առումը օսմանեան զինուորներու կողմէ:

Հայոց Ցեղասպանութեան ժամանակ հայ կիներու եւ մանուկներու վերաբերող Ներքին Գործոց Նախարարութեան հրամանագրերը տեղական իշխանութիւններուն հասնելէ առաջ, թէ՛ դահիճները, թէ՛ զոհերը արդէն գիտէին, որ երկար ճամբորդութիւնը դէպի հարաւ բազում բռնաբարումներ եւ առեւանգումներ պիտի ենթադրէր: Ամէն ոք պիտի վերյիշէր համիտեան ջարդերը, որոնց ընթացքին տղամարդիկ սպաննուած էին, կալուածներ կողոպտուած, եւ կիներ ու մանուկներ՝ առեւանգուած: Այնուհետեւ, ֆրանսացի եւ բրիտանացի հիւպատոսներուն յարաճուն ճնշումին պատճառով, պետութիւնը՝ հետաքննական յանձնախումբ մը դրկած էր զաւառները՝ մահմետական տունները գտնուող քրիստոնէայ գերիներու շուրջ

պրպտումներ ընելու: Յանձնախումբին ատենապետը՝ Ապտիլլահ փաշա, եզրակացուցած էր, որ Արիֆ էֆենտի՝ տեղական քիւրտ ղեկավար եւ ջարդերու ու առեւանգումներու ազդեցիկ կազմակերպող, պետք է արքայութեան «յօրինակ նման այլոց»: Օսմանեան կառավարութիւնը, սակայն, մերժած էր զայն արքայութեան, փոխարէնը, թելադրած՝ Ապտիլլահ փաշային, որ «ինքզինքը ժամանակաւորապէս Մոսուլ տեղաւորէր»³³: Առեւանգեալներէն միայն աննշան մաս մը ազատած էր: Օտարականներու «միջամտութիւն»ը անօգուտ եղած էր, որովհետեւ սուլթանը բացարձակ ղեկավարը մնացած էր ազդեցիկ պետութեան մը, որ կարելորութիւն կը ներկայացնէր եւրոպական պետութիւններու համար:

Ա. Աշխարհամարտի աւարտին, սակայն, պարտուած Օսմանեան Պետութեան վիճակը շատ տարբեր էր: Մայիս 1915ին դաշնակիցները ազդարարած էին Բարձրագոյն Դրան, թէ օսմանեան կառավարութիւնը պատասխանատու պիտի նկատուէր ջարդերուն եւ *«Թուրքիոյ կողմէ գործուած նոր ոճիրներուն»*³⁴: Երիտասարդ Թուրք ղեկավարները երկրէն փախուստ կու տային 1 Նոյեմբեր 1918ին, իսկ նոր կառավարութիւնը կը հրամայէր, որ բոլոր «քրիստոնէայ աղջիկներն ու երեխաները, որոնք բռնի ուժով (*cebren*) պահուած էին մահմետական տուններու մէջ, ազատ արձակուին եւ վերադարձուին իրենց հարազատներուն»³⁵: Ինն օր ետք ստորագրուած զինադադարին պայմանները թեթեւցնելու յոյսով, հրամանը կ'ազդարարէր, որ գերեզմանները *«դէմ [է] մեր հայրենիքի հիմքերուն եւ կը խախտէ մեր Մահմանադրութիւնը [1876ի *Kânûn-ı Esâsî*], որ բոլորին կ'ընծայէ անձնական ազատութիւն, անկախաբար կրօնքէ եւ աղանդէ»*: Գերիները վերադարձնելու մերժումները, կը շարունակէր փաստաթուղթը, *«կրնան առաջնորդել մեղադրանքներու՝ օսմանցիներուն դէմ: Հետեւաբար, սսիկա նորէն չի կրնար պատահիլ եւ պետք է կանգ առնէ անմիջապէս»*³⁶:

Զինադադարին ստորագրութիւնը՝ օսմանեան պարտութիւնը հաստատելով, քաղաքական նոր մթնոլորտի մը ազդանշանը դարձած էր, ուր առեւանգեալները կրնային ազատագրուիլ կամ իրենք-զիրենք ազատել: Օսմանեան ռազմագերիները ազատ արձակելու դրոյթը համընդհանուր մեկնաբանութեան

կ'ենթարկուէր՝ յօգուտ իսլամացած կիներու եւ մանուկներու: Տեղահանուած հայերը իրաւունք կը ստանային իրենց բնակավայրերը վերադառնալու: Դաշնակիցները շուտով կը գրաւէին Պոլիսն ու Անատոլիոյ որոշ շրջաններ: Պոլսոյ հայոց պատրիարքը՝ Զաւէն արք. Տէր Եղիայեան, Փետրուար 1919ին արտօրէն կը վերադառնար եւ հայկական *միլլէթը* ղեկավարելու իր պարտականութիւններուն գլուխը կ'անցներ: Ազգային Ժողովը, որ համայնքային խնդիրները վերահսկած էր 1860ականներէն, իր գործունէութեան կը վերսկսէր: Պատրիարքին ստանձնած առաջին պարտականութիւններէն մէկը իսլամացած հայերու ազատագրումն էր: Ան նիւթական միջոցներ, անձնակազմ, ընթացակարգ եւ քաղաքականութիւն պէտք է յառաջացներ՝ ազատագրութեան գործողութիւնը վարելու համար:

ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԹՆՈԼՈՐՏ. ՈՐԲԱՀԱԻԱՔԸ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

Մահմետական տուներու եւ որբանոցներու մէջ բռնի պահուող մանուկներ եւ կիներ գտնելու, ազատագրելու եւ ազգային կեանքի վերադարձնելու արշաւները «որբահաւաք» անունով ծանօթ դարձան: «Որբ» եզրոյթը ո՛չ միայն մէկ կամ երկու ծնողներէ զուրկ մանուկներու կը վերաբերէր, այլեւ այն կիներուն, որոնց ընտանիքը վերապրող արական անդամներէ զուրկ էր: Տարիքէն կամ սեռէն աւելի, որբութիւնը արական հարազատի մը չգոյութիւնը կ'ենթադրէր, ուստի թրքերէն համարժեքները *bi-kes*, *kimsesiz*, կամ *sahipsiz* (անպաշտպան, չպահանջուած կամ մոռցուած) էին, որոնց պէտք էր աւելցնել *yetim* (հայրազուրկ որբ) եւ *öksüz* (մայրազուրկ որբ) եզրոյթները:

Թէեւ որբահաւաքը Պոլսոյ մէջ սկսած է Մուտրոսի զինադադարէն ետք, սակայն Սինայի, Պաղեստինի, Սուրիոյ եւ Իրաքի մէջ, արդէն ծայր առած էր 1917ի վերջաւորութեան՝ բրիտանացիներու ժամանումէն ետք³⁷: Պոլսոյ մէջ, Պատրիարքարանը կը ստեղծէր եւ նիւթապէս կը հովանաւորէր Որբահաւաք Մարմին մը, որուն մաս կը կազմէին վերակացու մը (Առաքել Չազըրեան, որ Փարիզ ուսանած քիմիագիտութեան դասախօս էր Պոլսոյ Համալսարանը) եւ չորս երիտասարդներ, որոնք Պատրիարքին անձամբ ծանօթ էին ու անոր վստահութիւնը կը վայելէին³⁸: Քանի մը աղջիկներ ու կիներ ալ գործի անցած էին՝ մահմետական վայրեր աւելի դիւրաւ մուտք գործելու համար³⁹:

Բրիտանական դեսպանատունը իւրաքանչիւր որբախոյզի յանձնած էր դաշնակից ոստիկանութեան ուղղուած նամակ մը, որ անոր օժանդակութիւնը կը հայցէր ի պահանջեալ հարկին: Բրիտանացիները նաեւ բռնագրաւած էին թուրք փաշաներու նախկին բնակարաններ՝ ազատեալներուն ապաստան տալու համար: Բնիկ պոլսահայ կիներու կողմէ հիմնուած ու ղեկավարուած Հայ Կարմիր Խաչը օթեւաններուն մեծ մասին գործունէութիւնը կը վերահսկէր: Ըստ Զաւէն Պատրիարքի յուշերուն, մինչեւ 1922ի վերջաւորութեան, որբախոյզները հինգ հազար առեւանգուածներէն շուրջ երեք հազարը գտած էին Պոլսոյ մէջ⁴⁰:

Մերի դաշնագիրը որբահաւաքին աւելի զարկ կու տար: Ան ո՛չ միայն 1914-1918ի բոլոր իսլամացումները չեղեալ կը համարէր, այլեւ օսմանեան կառավարութենէն կը պահանջէր օժանդակել խնդրոյ առարկայ անձերը գտնելու եւ իրենց բնիկ համայնքներուն վերադարձնելու բոլոր ջանքերուն: Նորակազմ Ազգերու Ընկերութիւնն ալ կ'ընդգրկուէր պատերազմի փոթորիկէն զարնուած միջին արեւելեան ընտանիքները միացնելու ճիգերուն⁴¹: 1922էն սկսեալ, Ազգերու Ընկերութեան Միջին Արեւելքի Կիներու եւ Մանուկներու Պաշտպանութեան Հետաքննական Յանձնախումբը ազատագրութեան գործողութիւններ կը կատարէր Պոլսոյ ու Հալէպի մէջ եւ օթեւաններ կը բանար. 1922-1926ին չորս հազար չափահասներ եւ չորս հազար մանուկներ ազատագրեուած են, մեծաւ մասամբ՝ հայեր⁴²:

Մուտրոսի զինադադարին եւ Պոլսոյ գրաւումին յաջորդող առաջին ամիսներուն յատկապէս, օսմանեան կառավարութիւնը որբահաւաքին աջակից կ'ըլլար⁴³: Գաւառ ուղարկուած հրահանգներ կը զգուշացնէին, որ հայեր պահող անձերը պէտք է զանոնք իշխանութիւններուն յանձնէին մէկ շաբթուան միջոցին, իսկ զանոնք թաքցնողները խստիւ պիտի պատժուէին: Հայերը կրնային յանձնուիլ եկեղեցական իշխանութեան կամ, անոր բացակայութեան պարագային, տեղական ոստիկանատան⁴⁴: Այս ազդարարութիւնները դրական արձագանգ գտած էին. Զինադադարին յաջորդող ամիսներուն կարգ մը թուրք կամ մահմետական ընտանիքներ կամովին իրենց մօտ գտնուած հայերը Պատրիարքարանին յանձնած են⁴⁵:

Սակայն, կառավարությունը իր աջակցությունը նուազեցուցած է 1919ի ընթացքին, երբեմն բացայայտորեն թշնամական կեցուածք որդեգրելով: Շատ մը հայերու ազատագրումը այժմ բռնի միջոցներով տեղի կ'ունենար, ինչ որ քաղաքական փոփոխական պայմաններու թէ՛ հակադրեցութիւն եւ թէ՛ նշան էր: Դաշնակիցները սիրաշահելու ուղղուած սուլթան Մեհմետ Վահտէթիւնի հակա-իթթիհատական քաղաքականութիւնը իր վստահելիութիւնը կը կորսնցնէր, երբ Մայիս 1919ին յոյները արեւելեան Փոքր Ասիան կը գրաւէին: Թուրք ազգայնական շարժումը, որ աճած էր զինադադարէն ետք Անատոլիոյ մէջ, այժմ կազմակերպուած էր Մուսթաֆա Քեմալի առաջնորդութեամբ եւ հետզհետէ աւելի հակահայ եւ հակայոյն բնոյթ կը ստանար: Արդէն Փետրուար 1919ին «մահմետական» որբերու վերստացումը եւ հայացումը սկսած էր մտահոգել մահմետական բնակչութիւնն ու կառավարութիւնը⁴⁶:

Որբախոյզները այլազան աղբիւրներէ ծանօթ էին հայ որբերու տեղադրութեան: Առաքել Չազըրեան կարողացած էր Պոլսոյ Իսլամ Կիներու Աշխատանքի Ընկերութեան (*Kadınları Çalıştırma Cemiyeti İslâmiyesi*) տոմարները ձեռք ձգել եւ իսլամացած մանուկներուն անունները գտնել, քանի որ անոնց ծնողներուն հայկական անունները տակաւին տեսանելի էին, թէեւ մասնակիօրէն ջնջուած ու թրքական անուններով ծածկուած⁴⁷: Այլ որբեր գտնուած էին դրացիներու եւ ազգականներու տեղեկատուութեան շնորհիւ, մինչ ազատագրուած հայերը յաճախ տեղեկութիւններ կը հայթայթէին ուրիշ գերիներու մասին⁴⁸: Յաճախ, իսլամացած հայերը՝ իմանալով որբահաւաքի մասին, քաջութիւնն ու միջոցները կը գտնէին ամենամօտ օթեւանը ապաստանելու: Երբեմն որբախոյզները յոյն մանուկներու կը հանդիպէին ու կը վերադարձնէին Յունաց Պատրիարքարան, որ նմանօրինակ գործողութիւններու ձեռնարկած էր՝ իսլամացած յոյն ուղղափառ որբեր յայտնաբերելու համար⁴⁹:

Յոյն եւ հայ ազատագրութեան ճիգերուն խորապէս ցնցիչ երեւոյթներէն մէկը կարգ մը անձերու ազատագրուելու մերժումն էր: Բազմաթիւ «գերիներ» իրենց տեղը կ'ուզէին մնալ⁵⁰:

Վկայութիւններ, յուշագրութիւններ ու բանաւոր պատմութեան հարցազրոյցներ, ինչպէս եւ Մարտ 1919ի տեղեկագիր մը, որ պատրաստուած էր Փարիզի Հայ Ազգային Պատուիրակութեան

համար, կ'օգնեն հասկնալ, թէ ինչո՞ւ որոշ կիներ եւ մանուկներ դեմ եղած են վերահայացման⁵¹: Առեւանգումը, կուսութեան կորուստը, չարաշահումը թշնամիի ձեռքին կամ թշնամիէ զուակ ունենալը այնպիսի խոր դժբախտութիւններ կը սեպուէին, որ բազմաթիւ ամուսնացած կիներ իրենց յարաբերաբար հանդուրժելի պայմանները չէին ուզեր լքել բնիկ համայնքին մէջ ստոյգ խարանդուով ապրուելիք կեանքի մը փոխարէն⁵²: Իսլամացածները, եթէ այդ քայլին դիմած էին նոյնիսկ զենքի պարտադրանքով եւ նոյնիսկ այր ըլլալով հանդերձ, տեսած էին, թէ ինչպէս իրենց անունը սեւցած էր⁵³: Ոմանք կ'ենթադրէին, որ հայերը պիտի մերժէին իրենց «իսլամ» զուակները, զորս չէին ուզեր լքել: Շատերը գիտէին, որ ընտանիք մնացած չէր, որուն ծոցը վերադառնային, իսկ ուրիշ շատեր գնուած կամ փրկուած էին ոստիկաններէն «խաղաղ մահմետականներու կողմէ, որոնք յարաբերաբար հանդուրժելի կեանք մը ապահոված էին անոնց» եւ որուն համար կիները երախտապարտ կը մնային⁵⁴: Ոմանք կը սիրէին իրենց ամուսինները եւ փոխադարձաբար սիրուած էին⁵⁵: Կարգ մը կիներ, որոնք անբախտ ամուսնութիւններ կնքած էին պատերազմէն առաջ, թերեւս իրենց նոր կեանքը բարելաւում նկատած ըլլան, իսկ առեւանգումը՝ իրենց կնոջական վիճակին բարելաւում⁵⁶:

Վերադառնալու առաւել եւս անտրամադիր էին մանուկները, իսկ անչափահաս բազմաթիւ վերադարձողներ ետ կը փախչէին: Ազատագրութեան պահուն անոնք արդէն չորս կամ հինգ տարի անցուցած էին իրենց «նոր» տուներուն կամ հաստատութիւններուն մէջ, իսկ շատեր ուրիշ կեանք չէին ճանչնար: Որբահաւաքը առեւանգումի կը նմանէր այն պարագաներուն յատկապէս, երբ մանուկը ներդաշնակօրէն ձուլուած էր ընտանիքի մը մէջ: Որոշ պարագաներու մանուկները պարզապէս իրենց հայութիւնը ընդունելէ շատ կը վախնային⁵⁷:

Պատրիարքարանը եւ օսմանեան կառավարութիւնը իրարմէ տարբեր քաղաքականութիւններ ունէին վերադառնալ մերժող առեւանգեալներուն հանդէպ: Առհասարակ, հայերը համակարծիք էին, որ բոլոր հայ մանուկները ազգին ծոցը վերադառնային, անկախաբար իրենց ցանկութենէն կամ հաւատացեալ մահմետական եղած ըլլալ պնդելէն: Օսմանեան կանոնները այս քաղաքականութեան կը սատարէին, հրահանգելով որ մինչեւ

քսան տարեկան բոլոր նախկին հայերը, անկախաբար իրենց կեցուածքէն, կը նկատուէին բռնութեամբ իսլամացածներ, ինչ որ ինքնաբերաբար չեղեալ կը նկատուէր անոնց կրօնափոխութիւնը⁵⁸:

Հեղինակութեան երկու կեդրոնները տարամիտումի մէջ էին, երբ խնդիրը կու գար քսան տարեկանէն վեր անձերու: Օսմանեան կառավարութիւնը հրահանգած էր, որ այդպիսի անձեր իրաւունք ունենային իրենց յարմար դատած լաւագոյն ընտրութիւնը կատարելու: Գլխաւոր հարցը ամուսնացած կիներն էին. զաւառներուն յղուած 28 Նոյեմբեր 1918 թուակիր հրահանգը կը պնդէր, որ «սահմանադրութիւնը կը հրահանգէ խղճի ազատութիւնը» եւ որ քսան տարեկանէն վեր ամուսնացեալ կիներ ազատ էին վերահայանալու, որուն պարագային անոնց իսլամացումն ու մահմետական ամուսնութիւնը չեղեալ պիտի համարուէին: Եթէ ուզէին իրենց բնիկ կրօնքին վերադառնալ առանց ամուսնալուծուելու, դատարան պէտք է դիմէին⁵⁹: Մինչեւ քսան տարեկան ամուսնացեալ կիներուն կրօնափոխութիւնը թէեւ անվաւեր կը նկատուէր, սակայն անոնք չէին պարտադրուէր վերահայանալու եւ ամուսնալուծուելու - անոնց պարագան, կը յայտարարէր կառավարութիւնը - պիտի որոշուէր դատարանին մէջ, անոնց բնիկ ընտանիքի անդամներու (եթէ կային), եկեղեցական իշխանութիւններու, քրիստոնէայ միախոնարներու (կամ այլ արեւմուտքիներու) եւ օսմանցի պաշտօնատարներու ներկայութեան⁶⁰:

Պատրիարքարանը տարբեր դիրքորոշում որդեգրած էր, պնդելով, որ անկախաբար տարիքէ, ընտրութենէ, ամուսնական կարգավիճակէ կամ ինքնաբնութագրումէ, ամէն նախկին հայ պէտք է ետ պահանջուէր, իսկ փախչելու պարագային՝ բանտարկուէր⁶¹: Կարելոր է դիտել տալ, որ որբահաւաքին ո՛չ բոլոր մասնակցողները այս տեսակէտին համաձայն էին: Ոմանք, ինչպէս Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան նախագահ Աւետիս Ահարոնեանը, կը մտածէին, որ այն կիները որոնք կ'ապրէին համեմատաբար տանելի մահմետականներու հետ, զաւակ ունէին եւ իրենց ապրելակերպին վարժուած էին, իրենց տեղը պէտք է մնային: Ահարոնեան չէր հաւատար, որ այն կիները, որոնք հանգիստ կեանք ունէին մահմետական տուններու մէջ, պիտի կարենային յաջողութեամբ վերահամարկուիլ հայութեան մէջ: Ան կ'ընդգծէր, որ հայերը ճիգ պէտք չէ խնայէին

«վայրագ ցեղեր»-ու ձեռքը տառապող իւրաքանչիւր հայ աղջիկ եւ կին ազատագրելու, բայց կը զգուշացնէր, որ եթէ կին մը նոր մահմետական ընտանիքը ընտրէր, անոր ազատագրումը բռնի միջոցներով՝ ընդդէմ ամուսնոյն ցանկութեան, պիտի գրգռէր «վայրագ ցեղեր»ը, որոնք վաղուան Հայաստանի դրացիները պիտի ըլլային⁶²:

Զարուհի Պահրիի պէս ուրիշներ ալ կը համարէին, որ անհատական երջանկութեան նկատումները երբեմն անձնական ցանկութեան յարգանքը կը պարտադրէին: Պահրի բնիկ պոլսահայ էր՝ Զարուհի Գալէմքեարեանի նման, ու Զինադադարի շրջանին շատ աշխուժ դերակատարութիւն ունեցած է որպէս որբանոցի վարիչ, յօդուածագիր եւ Հայ Կարմիր Խաչի աշխատող, որուն հիմնադիրներէն մէկն էր: Զաւէն Պատրիարքի՝ անձնական խնդրանքով, ան ստանձնած էր իր տան դիմացը՝ Շիշլիի մէջ գտնուող Զեզոք Տան որբանոցի մը տնօրէնութիւնը, ուր կիներ եւ մանուկներ կը պատսպարուէին մինչեւ որ անոնց իսկական ինքնութիւնը պարզուէր:

Իր յուշերուն մէջ, Պահրի չափաւոր քննադատութեամբ հանդէս եկած է, նշելով, որ Պատրիարքը բնաւ համակրանք չէր ցուցաբերած այն ազատագրուած կիներուն հանդէպ, որոնք կ'ուզէին վերադառնալ առեւանգուելէ ետք մտած տուները: Պահրի՝ խիստ քննիչ մը, որ մէկէ աւելի անգամներ օրերով իրենց հայութիւնը ժխտած երեխաներու եւ կիներու հայկական ինքնութիւնը երեւան բերած է, գէթ երկու պարագաներու Պատրիարքէն խնդրած էր, որ այսպիսի կիներ ազատ ձգէր: Առաջին դէպքին, Պատրիարքը, կասկածելով, որ Պահրի կրնար օժանդակել ոմն Ադանի Գազազեանի փախուստին (որ արդէն երկիցս փորձած էր փախչիլ), հրահանգած էր, որ Ադանի մտային հիւանդ յայտարարուէր եւ Ս. Փրկիչ ազգային հիւանդանոցը տեղաւորուէր: Արդարեւ, Ադանի, որուն միակ ախտը ամուսինին ու զաւակին կարօտն էր, հիւանդութեան որեւէ նշան չունէր: Պահրի անոր զաւակը սահմանած էր որպէս «իրաւ թուրք» ու աւելցուցած. «[Բ]այց իր արիւնէն է եւ իր զաւակն է վերջապէս»⁶³: Երկրորդ պարագային, երիտասարդ հայուհի մը երջանիկ ամուսնութիւն մը կնքած էր պարսիկի մը հետ, որ զայն փրկած էր տեղահանութեան ժամանակ: Մինչ Ազգային Ժողովի պաշտօնեաներ արգիլած էին որ կինը վերադառնար իր

ամուսինին քով, Պահրի դառնութեամբ նշած է, որ նոյն ժամանակ անոր ամուսինին նոյնպէս պարսիկ եղբայրը ձեռնարկած էր ամուսնանալու պոլսահայ աղջկան մը հետ, ազատօրէն եւ երկու կողմերու ամբողջական հաւանութեամբ⁶⁴: Զաւէն Պատրիարքի յուշերը մանրամասնօրէն կ'անդրադառնան Չէզոք Տան, բայց լուռ կը մնան մահմետականներու մէջ մնալ նախընտրած որբերու եւ կիներու մասին:

Նման դէպքեր, ինչպէս եւ բազմաթիւ բողոքներ, թէ որբահաւաքները իսկական մահմետականներ կը վերահայացնէին՝ թիւրիմացութեամբ կամ դիտումնաւոր կերպով, անհանգստացնող բնոյթ ունէին թուրք պաշտօնատարներու եւ հանրութեան համար: Մէկ խմբաւորումէն միւսը փոխանցուելով, կիներ ու մանուկներ կը յայտնուէին բուռն վիճաբանութիւններու կիզակէտին, թէ ո՞վ էր առեւանգողը⁶⁵: Թուրքերը կը մեղադրէին հայերը որպէս նորածիններու գողեր *«որոնք իրենց պատերազմական ժամանակի կորուստները կը յուսային համալրել մահմետական աւագանէն»*⁶⁶: Կառավարամետ թրքական թերթեր կը պնդէին, թէ հայերը մահմետական մանուկներուն ծեծ կը սպառնային, որպէսզի «ընդունէին» իրենց հայկական ծագումը⁶⁷: Հայ մամուլը կը հակադարձէր՝ թուրք մամուլը ամբաստանելով ցեղասպան մտայնութեան պահպանումով, երբ զոհերը կը մեղադրուէին դահիճներու յանցանքներուն համար: *Տողովուրդի Չայնքի* խմբագիր Տիգրան Զաւէն այսպէս կ'եզրափակէր իր յօդուածը այս նիւթին մասին. *«Իրաւ է թէ միամտութիւն է խօսիլ գոյներու վրայ կոյրի մը, ձայներու վրայ խուլի մը եւ խղճի վրայ ջարդարարի մը»*⁶⁸:

Մանուկներու բուն պատկանելիութեան վերասահմանումին ի խնդիր քաղաքական մրցակցութիւնը մինչեւ ուշ ԺԹ. դար հասնող պատմութիւն մը ունի Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Թէեւ իրենք զիրենք ազգ համարող հաւաքականութիւնները մանուկներուն խորհրդանշական հզօր դեր վերագրած են, ուշ Օսմանեան Կայսրութեան պայքարը «ոչ ոքի երեխաներուն» մասին նաեւ փլուզուող կայսրութեան ժողովրդագրական մտահոգութիւնները կ'արտայայտէր: Արագօրէն արդիականացող Պոլսոյ քաղաքային փոփոխական հիւսքին հետ միասին, այս մտահոգութիւնները մրցակցութեան առաջնորդած են պետութիւնը, ոչ-մահմետական՝ աշխարհական ու կրօնական ղեկավարները եւ միսիոնարները՝

գտածոյ եւ լքուած երեխաներու «սեփականացման» համար⁶⁹: Մինչ կեդրոնական պետութիւնն ու քաղաքապետութիւնը կ'ենթադրէին, որ բոլոր գտածոյ երեխաները մահմետական էին, ոչ-մահմետական ղեկավարները կ'առարկէին, թէ առնուազն անոնք, որոնք կը լքուէին եկեղեցիներու եւ սինակոկներու առջեւ, պէտք է ընդունուէին համապատասխան համայնքին կողմէ: Կաթողիկէ միսիոնարներու ստանձնած աշխուժ դերը՝ գտնուած մանուկներու խնամքին մէջ, յունաց եւ հայոց պատրիարքարանները ահագանգի մատնած էր, որովհետեւ միսիոնարները, որոնց թոյլատրուած չէր մահմետականներու կրօնափոխութիւնը, կը շարունակէին քրիստոնէայ երեխաներ ընդունիլ ու կաթողիկէ դարձնել:

Յետպատերազմեան Պոլսոյ մէջ, հակընդդէմ կողմերու պայքարը այնքան սուր էր, որ բրիտանական գրաւման ուժերու միջամտութեամբ «Չէզոք Տուն»եր բացուած էին՝ մանուկներու կամ կիներու տուեալ խումբի մը պատկանելիութիւնը ճշդելու համար: Պոլսոյ Չէզոք Տունը (թրքերէն՝ *Bitarafhane*) հաստատուած էր Շիշլի, Հայ Կարմիր Խաչի վերոյիշեալ մայրանոցին մօտ: Թուրքէ մը, հայէ մը եւ ամերիկացի տնօրէնուհիէ մը բաղկացած յանձնախումբ մը կը վարէր զայն: Մահմետական ինքնութեան պնդում ընող մանուկներ եւ երիտասարդ կիներ, որոնք իրենց հայկական ինքնութիւնը թաքցնելու կասկածի տակ էին՝ իսլամական վրէժխնդրութենէ վախի կամ պարզապէս ուղեղալուացքի հետեւանքով, հոն կը մեկուսացուէին իրենց մահմետական ընտանիքներէն: Անոնք, քանի մը շաբաթ հայերով շրջապատուած ապրելէ ետք, իրենց հայ ըլլալը մեծաւ մասամբ կ'ընդունէին⁷⁰: Այս գործընթացին միջոցին, թուրք տնօրէնը հրաժարած է որպէս բողոքի նշան, այն պնդումով, որ թուրք մահմետական մանուկները հայացումի կ'ենթարկուէին:

Առկայ փաստերը ցոյց կու տան, որ որբահաւաքը գիտակից եւ տարածուն հայացման քաղաքականութիւն կիրարկած չէ, իսկ որոշ սխալներ ճշգրտուած են՝ մանուկներու կամ կիներու իրենց ընտանիքներուն վերադարձով⁷¹: Սրբագրութիւնները ո՛չ միայն կը միտէին թիրիմացութիւններ ճշդելու, այլեւ ցոյց կու տային ազգային իշխանութիւններուն զգուշութիւնը թուրք ծրագիրներու նկատմամբ, որոնք, անոնց կարծիքով, ուղղուած էին հայերը որպէս թուրք երեխաներու առեւանգողներ ներկայացնելու յաջս գրաւման ուժերուն եւ Ազգերու Ընկերութեան: Մարտ 1922ի

ներքին տեղեկագրի մը մէջ, Առաքել Չազրրեան դիտել տուած էր Պատրիարքին, որ եթէ թուրք մէկ երեխայ իսկ գտնուէր հայկական որբանոցի մը մէջ, թուրքերը մեծ գայթակղութիւն պիտի սարքէին: Ան խորհուրդ տուած էր, որ հայկական որբանոցները արձակէին այն սակաւ մանուկները, որոնք կը պնդէին թուրք ըլլալու մասին:

Յայտնի չէ, թէ այս արձակումը իրօք տեղի ունեցած է⁷²:

Թէեւ հայացումը ընդհանուր քաղաքականութիւն չէր, որբախոյզները կարկինը շատ լայն բացած էին անձի մը հայութիւնը գնահատելու համար: Եթէ ենթական չէր բողոքեր եւ չէր պահանջուէր ոեւէ մէկու կողմէ, ան հայ կը համարուէր, նախկին լեզուն, ընտանիքը կամ վայրը յիշէր թէ ոչ: Զարուհի Պահրի պատմած է, թէ ինչպէս ոմն Զեքիյէ՛ ինքզինք որպէս հայ ներկայացուցած կին մը, դիւրաւ օթեւան գտած էր հայկական որբանոցներու մէջ, թէեւ ո՛չ հայերէն գիտէր եւ ո՛չ ալ հայու կը նմանէր⁷³: Աղաւնի Գազազեանի մահմետական ամուսինը Զեքիյէն վարձած էր, որպէսզի ապաստարանը մտնելով իր կինը համոզէր վերադառնալու մասին:

Որքի մը հայ ըլլալու հնարաւորութեան մշտապէս կողմնակից ըլլալէ զատ, իշխանութիւնները երբեմն բռնի խոստովանութիւններ կը կորզէին (ճշմարիտ կամ թերեւս կեղծ) եւ մերթ մահմետական երեխաներ կը հայացնէին կամ կ'անտեսէին, երբ ուրիշներ նման բան ընէին⁷⁴: Ամերիկահայ գրագէտ Արամ Հայկազ (1901-1986), որ այդ ժամանակ պատանի մըն էր «Էսսեան» որբանոցին մէջ, իր յուշերուն մէջ պատմած է տասը տարեկան մանուկի մը մասին որ, ի տարբերութիւն շատերու, իր հայութիւնը չէր ընդունէր եւ որբանոցը որոշ ժամանակ անցընելէ ետք, նոյնիսկ սպառնալիքներու եւ ճնշումներու տակ կը շարունակէր պնդել իր թրքութեան մասին: Ի վերջոյ, Հայկազ ու իր ընկերները՝ հաւատալով հանդերձ անոր պնդումներուն, որոշած էին, որ «եթէ նոյնիսկ ան գտարին թուրք էր, պահենք ու աստիճանաբար հայացնենք զայն»⁷⁵:

Հայկազի բացատրութիւնը, թէ ինչու պահած էին այս երեխան, գիտնալով հանդերձ, թէ ան թուրք մայր ու հայր ունէր որբանոցի պատերէն դուրս, մեզ կ'առաջնորդէ հարց տալու, թէ ինչու ազատագրութեան այս ճիգը երբեմն այնքան յարձակունակ, կրքոտ եւ վճռական էր: Հայկազի հետ աշխատած որբերէն մէկը հաստատած է. «*Անոնք մեզմէ հազարներով թրքացուցին, հատ*

մ'ալ մենք անոնցմէ հայացնենք»⁷⁶: Իր ընտանիքէն միակ վերապրող Արամ Հայկազը, որ պատերազմի տարիները անցուցած էր օսմանեան Քիւրտիստանի մէջ, ուր կրօնափոխ եղած ու որդեգրուած էր մահմետական ընտանիքներու կողմէ, նշած է թէ այստեղ հարցը փոխվրէժի մասին էր: Վրէժը այս պատմութեան մէկ մասն էր միայն: Ամբողջութիւնը հասկնալու համար, պէտք է հասկնանք ժամանակակից միջազգային քաղաքական շրջագիծը եւ ընթացող հողային պայքարը:

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԵՒ ՀՈՂԻ ՊԱՀԱՆՁԸ

Կիներու եւ մանուկներու շուրջ պայքարը կը խորհրդանշէր հայ-թրքական աւելի ընդարձակ հակամարտութիւնը Արեւմտեան Հայաստանի շուրջ: Ինչպէս անչափահասներու եւ կիներու պարագային, երկու կողմերը հողը որպէս սեփականութիւն կը պահանջէին եւ կը պայքարէին ռազմական կամ դիւանագիտական միջոցներով:

Ք.ի պատմութեան ժամանակ, մեծ պետութիւնները հաւաքուած էին Վերսայ՝ աշխարհի քարտէսը վերագծելու համար: Հայերը լաւ պատրաստուած պատուիրակութիւն մը ուղարկած էին Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովին՝ Օսմանեան Կայսրութեան յետագայ անդամահատումէն բաժնի մը իրենց իրաւասութիւնը հիմնաւորելու համար: Անոնց նպատակը Հայաստանի Հանրապետութեան ընդլայնումն էր՝ պատմական հայրենիքի արեւմտեան մասի ընդգրկումով: Մեծ Հայաստանի կամ Միացեալ Հայաստանի հաստատումը ո՛չ միայն պիտի իրագործէր հայոց «դարաւոր երագ»ը, այլ փոխվրէժ պիտի ըլլար հայ ազգին ի սպառ ոչնչացումը փորձած թուրքին դէմ⁷⁷:

Ոչնչացումի այդ փորձը վերապրած ըլլալով հանդերձ, հայերու թիւը անբաւարար էր՝ հողը բնակեցնելու համար, ինչ որ յատկապէս ծանր մարտահրաւեր մըն էր յետպատերազմեան տարիներուն: Փարիզի Խաղաղութեան բանակցութիւնները, յենլով ուիլսընեան «ինքնորոշում»ի սկզբունքին վրայ, յանգած էին այն եզրակացութեան, որ շրջանի մը պատկանելիութիւնը պէտք է յատկացուէր անոր բնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմող համայնքին⁷⁸: Հայերը պէտք է արագօրէն բազմացնէին իրենց թիւը:

Ազգային Պատուիրակութեան ի նպաստ եւրոպական շրջապտոյտին ընթացքին, Զաւէն Պատրիարքը առիթը ունեցած էր

մօտեն ծանօթանալու միջազգային դիւանագիտութեան բարդութիւններուն: Լոնտոնի մէջ, Հայաստանի ապագայ սահմաններուն նշումը ստանձնած յանձնախումբը անոր յայտնած էր, թէ «որքան մարդ ունենաք այնքան հող կ'ունենաք»⁷⁹: Մեծն Բրիտանիոյ Արտաքին Գործոց նախարար Լորտ Քըրզընի օգնականը նոյնպէս յորդորած էր Պատրիարքը «որ աշխատիմ ցրուած Հայութիւնը խրախուսել, անմիջապէս հայրենիք դառնալու եւ զայն լեցնելու»⁸⁰:

Թէ՛ հայերը եւ թէ՛ քեմալական շարժումին ղեկավարները «վիճակագրական պատերազմ»ի մը շղթայագերծումը կը կանխատեսէին⁸¹: Նորակազմ թրքական պաշտպանութեան կոմիտէներուն ամենէն կարեւոր գործերէն մէկը «գիտական միջոցներով» փաստել էր, որ մահմետականները մշտապէս մեծամասնութիւն եղած էին այն շրջաններուն մէջ, որոնց հայկական բնօրրանին պատկանելիութիւնը Փարիզի Ազգային Պատուիրակութիւնը կը փորձէր փաստել՝ նոյնպէս վիճակագրութեան ճամբով:

Փարիզէն հեռու գտնուող հայերը թիւերու եւ հողերու յարաբերակցութեան գիտակից էին: Դեկտեմբեր 1919ին, Հայ Կինի խմբագրուիչ Հայկանուշ Մառք, որ Զարուիի Գալէմքեարեանի եւ Զարուիի Պահրիի պաշտօնակից էր, կ'ահագանգէր իսլամացած հայերու իրենց բուն կրօնքին վերադարձի անհրաժեշտութիւնը՝ «Հայաստան մը ունենալու փափաքով»⁸²: Քանակական աճ արձանագրելու եւ հարկաւոր ժողովրդագրական դիմագիծ ստեղծելու նպատակով, հայերը համընդհանուր արշաւի մը ձեռնարկած էին ծննդաբերութեան ի խնդիր՝ «Ազգային Վերածնունդ» կոչուած աւելի ընդարձակ արշաւին ծիրին մէջ⁸³: Այդ արշաւները ուղղուած էին հայ բնակչութեան քանակը, հողատիրութիւնը եւ կեանքի որակը բարձրացնելու նախապատերազմեան մակարդակին, եթէ ոչ աւելիին:

Այս արշաւը, ինչպէս նախատեսելի էր, կիները պետական կառուցման ծրագրին կեդրոնը պիտի զետեղէր թէ՛ որպէս իսկական դերակատարներ եւ թէ՛ որպէս խօսոյթի (discourse) առարկաներ: Մանկական եւ պատանեկան մահացութիւնը նուազեցնելու համար, մամուլը կը յորդորէր, որ մայրերը մանկատաճումի գիտական սկզբունքներ որդեգրէին: Այնպիսի նիւթեր, ինչպէս նորածիններու դիեցումը, մաքուր օդ շնչելու

առաւելութիւնը եւ յարմար հագուստներու գործածութիւնը, մանրամասն տեղեկատուութեան կ'արժանանային մամուլին կողմէ: Կնոջական հանդէսները գեղեցիկ երեխաներու մրցոյթներ կը կազմակերպէին՝ մայրերը քաջալերելու համար, մինչ լրագրողներն ու մասնագէտները երիտասարդ կիներն ու այրերը կը խրախուսէին շուտ ամուսնանալու եւ շատ զաւակներ ունենալու գաղափարներով⁸⁴: Վիժումը դաւաճանութեան համագոր կը դառնար: *Հայ Բուժակ* հանդէսը, որ կանոնաւորապէս կը տեղեկագրէր Պատրիարքարանի տուած ամուսնական վկայագրերու թիւը, վիժումի հետամուտ կիները կը բնութագրէր որպէս անձնասէր եւ անպարտաճանաչ: Հաւասարեցնելով վիժումն ու մանկասպանութիւնը, ան հայ կնոջ կը դիմէր. «...[Դ]ուն պէտք է խիզախես եւ հեռու վանես քեզմէ ամէն այլասեր մտածում եւ սկզբունք, ու նուիրուիս միմիայն արարչագործութեան, ինչ որ **միակ պարտաւորութիւնդ է**: Այդ պարտաւորութեանդ լիովին կատարումն է որ պիտի իրագործէ մեր իտէալը»⁸⁵:

Այս «իտէալ»ը իրագործելու ճիգը արդարացուցած է այնպիսի չափանիշերու եւ գործելաձեւերու կիրարկումը, որոնք գրեթէ աներեւակայելի էին պատերազմէն առաջ: Ամէնէն նշանակալից երեւոյթը այն էր, որ ազգային իշխանութիւնները, ինչպէս եւ մտաւորականներն ու մասնագէտները, պատրաստակամ էին օրինական պատկանելիութեան սահմանումի կէտերը փոխելու: Ազատագրուած յղի կիներուն եւ անոնց սերունդին մասին թէ՛ վարչական կանոնները եւ թէ՛ խօսույթը (discourse) ցոյց կու տան, որ ազգային իշխանութիւնները, գոյութենական տագնապի մը դէմ յանդիման գտնուելով, ազգային հաւաքականութեան մէջ ներգրաւման չափանիշը փոխած են, ու տեղ բացած՝ իսլամ հայրերու զաւակներուն, որոնք այլապէս դուրս մնացած պիտի ըլլային⁸⁶:

1920ի ամրան, Ք.ն կալանքի տակ պահող Հայ Կարմիր Խաչի հիւանդանոցին պատասխանատու բժիշկը՝ Տոքթ. Եաղուպեան, դասախօսութիւն մը կը կարդար Հայ Կանանց Լիկայի կեդրոնին մէջ: Ան կը փաստարկէր, որ բնակչութեան նուազումը ազգի մը զարգացման վատթարագոյն թշնամին էր եւ, հետեւաբար, բժշկական, ընկերային ու նիւթական բոլոր ջանքերը անոր դէմ պէտք է ուղղուէին: Ընդգծելէ ետք մայրերու եզակի դերը ազգային այս նպատակին իրագործման մէջ, ան ոչ-գաղթական կիներն ու

աղջիկները կը խրախուսէր՝ հիւանդապահուիլի ու դայեակ դառնալու, որպէսզի կանխեն գաղթականներու, յատկապէս փրկուած կիներու եւ աղջիկներու վիժումներն ու մանկասպանութիւնները: Ան կը յայտնէր.

«Մենք կը յարգենք կանոնաւոր ամուսնութեանց զաւակները, եւ կ'ատենք այն ազատ գաղափարականները որոնք կը քաջալերեն ազատ սէրը եւ անոր հետեւողները. հայ զաւակը կանոնաւոր պսակուած, Սր. Եկեղեցւոյ օրհնութեանը արժանացած ծնողքներուն պտուղը պէտք է ըլլայ, բայց... մոռնալու ալ չենք խաբէրայ կեանքին մէջ պատահած անիրականալի դժբախտութիւնները. մեր տարագրեալ քոյր ու ամուսիններէն քանիներ մայր եղած են ստիպմամբ, մահուան դանակի վախով. քանիներ կիսամեռ վիճակի մէջ, վայրենի ցեղերուն հաճոյքներուն զոհ եղած են (. . .): Խելացի դայեակը պիտի գիտնայ խրախուսել եւ մխիթարել այսպիսի դժբախտները, պիտի ջանայ ծածկել անոնց ամօթը եւ նա մանաւանդ փրկել փճացումէ անոնց անկանոն զաւակը. մեծ տէրութիւնները մասնաւոր ապաստարաններ կառուցած են այսպէս դժբախտ արարածներուն [համար] եւ մասնաւոր օրէնքներով պաշտպանած են ապօրէն ամուսնութիւններէն ծնելիք երախաներուն իրաւունքները: Իսկ մենք պզտիկ ազգերու նուագագոյնն ենք՝ ինչպէս կրնանք ոչնչացունել մեր սաղմերը. ըլլան անոնք անգամ անկանոն յարաբերութիւններուն պտուղը»⁸⁷:

Խօսուն փաստ է, որ Եաղուպեան «մեր սաղմերը» բռնաբարութեան արդիւնքը համարած է, յատկապէս անոր հաստատումին լոյսին տակ, թէ այս մանուկներուն հայրերը «վայրենի ցեղերուն» կը պատկանէին: Տրուած ըլլալով, որ իսլամական եւ քրիստոնէական ւանդութիւններն ու օրէնքը կը հաստատէին, որ սերունդը հայրական արտադրութիւն էր ըստ էութեան եւ, հետեւաբար, իօր կը պատկանէր, Եաղուպեանի հաստատումը, որբահաւաքի բազմաթիւ սովորութիւններու նման, կը գտնուէր նուիրագործուած սովորութիւններու կտրուկ հակադրութեան մէջ: Կիները այժմ արարչագործական եւ ո՛չ սոսկ ընդունողական դեր կը ստանձնէին պտղաբերութեան մէջ.

կ'ենթադրուէր, որ անոնք սերունդը յղացած էին եւ ոչ թէ պարզապէս նպաստ մը բերած էին:

Այս հակազդեցութիւնը խառն ժառանգութեան՝ բռնաբարութեան պտուղ երեխաներու հանդէպ ընդհանրական երեւոյթ չէ: Օրինակ, փաքիստանցի զինուորականներ շուրջ երկու հարիւր հազար կիներ բռնաբարած էին Պանկլատէշի 1971ի անկախութեան պատերազմին: Պատերազմի վաղորդայնին, Պանկլատէշը բռնաբարութեան զոհերը «պատերազմական հերոսուհիներ»ու կարգավիճակին բարձրացուցած էր: Սակայն, անոնց զաւակները բացառուած են ու դասակարգուած՝ որպէս փաքիստանցի: Այս մանուկներուն ներկայութիւնը բացասական նկատուած է երկրի ընկերային կառոյցներուն իր ներգործութեամբ, պատերազմի ցաւոտ յիշատակները յաւերժացնելով. հետեւաբար, վիժումը եւ օտարականներէ որդեգրումը, որոնք անցեալին քրեական յանցանք եւ անընդունելի երեւոյթ համարուած էին, օրինաւոր դարձած են⁸⁸: Ի հակադրութիւն հայ կիներուն, որոնք բռնաբարութեան իրենց զաւակները վիժեցնելու թոյլտուութիւն չէին ստացած, Պանկլատէշի կիները իրենց շառաւիղներէն զրկուած են՝ կա՛մ պարտադիր վիժման եւ կա՛մ որդեգրման յանձնելու ճանապարհով:

Հայոց պարագային, ամենէն իւրայատուկ յատկանիշը, թերեւս, հայրութեան կանոններու փոփոխութեան քննարկման, չըսելու համար՝ ընդդիմութեան պակասը կը կազմէ: Ա. Աշխարհամարտին գերմանացիներու կողմէ բռնաբարուած ֆրանսացի կիներու զաւակները՝ «բարբարոսի երեխաները» (*enfants du barbare*), հակադիր պարագայ մը կը կազմեն: Այս կիներուն եւ անոնց զաւակներուն կացութիւնը տնօրինելու, վերջիններուն պատկանելիութեան եւ այլ հարցերու մասին բուռն բանավեճեր տեղի ունեցած են Ֆրանսայի մէջ: Ոմանք, ներառեալ՝ կաթողիկէ կրօնաւորներ, վիժումի կողմ եղած են՝ յանուն ցեղային մաքրութեան: Ուրիշներ վիժման դէմ եղած են, առարկելով, որ աւելի մեծ էր կիներու, քան այրերու նպաստը պտղաբերութեան, որ երեխային մէջ ֆրանսական «քաղաքակրթութիւնը» պիտի յաղթահարէր գերմանական բարբարոսութեան վրայ, եւ որ Ֆրանսան քաղաքացիներու պէտք ունէր⁸⁹:

Կ.Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի վարած քաղաքականութեան դէմ ընդդիմախօսութեան պակասը կարելի է բացատրել «ազգային իտեալ»ի զգացումով⁹⁰: Հայկական պետականութեան վերջնական հաստատումը թերեւս այս արտակարգ միջոցառումները պիտի արդարացնէր: Աւելին, կնճիոյն ցեղասպանական բնոյթը կրնայ ազդած ըլլալ թէ՛ քաղաքականութեան եւ թէ՛ բանավէճերու բացակայութեան վրայ: Բաղդատական ուրիշ օրինակով, գիտենք, որ Ռուստական Ցեղասպանութենէն ետք, պետութիւնը արգիլած է բռնաբարման արդիւնք երեխաներու միջազգային որդեգրումը: Քաղաքացիներու կարիք ունենալով հանդերձ, Ռուստա վիժումներու արգիլման աստիճանին հասած չէ: Փաստօրէն, վիժումի նախկին արգելքը ժամանակաւորապէս վերցուած է, որպէսզի բռնաբարութեան զոհերը կարողանան դիմել այդ միջոցին: Ուստի, վիժումներու խնդրով հայկական վարքագիծը, բաղդատական պարագաներու կը հակադրուի:

Ասոր կողքին, Եադուպեանի վերի մէջբերումին ահազանգային երանգը կը բացայայտէ, որ բոլոր գաղթականները «ազգային օրակարգ»ը չէին կիսեր: Շատերը, որոնք պարտաւոր էին մայրանալ իբրեւ բռնաբարութեան արդիւնք, պարզապէս չէին ուզեր այդ զաւակին ծնունդ տալ, ինչ որ, դարձեալ, ընթացիկ հակազդեցութիւն մըն է ցեղասպանական բռնաբարութեան վերապրողներու կողմէ: Պոսնիացի մահմետական եւ ռուստացի թուրքի կիներու պարագային, գիտնականները վիժումի, մանկասպանութեան, անուշադրութեան եւ մանուկներու լքումի յարաճուն համեմատութիւններ արձանագրած են⁹¹: Հայերու պարագային, հազուադէպ փաստերը կը բխին պոլսաբնակ կիներէ, թէ՛ հայ եւ թէ՛ ամերիկացի, որոնք աշխատած են ազատագրեալներուն հետ: Անոնք պատմած են, թէ ինչպէս Ք.ի նման ազատագրուած որոշ յղի կիներ թեթեւացումի զգացում ունեցած էին՝ իրենց նորածիններուն մահէն ետք (ու թերեւս դիտաւորեալ անուշադրութեան մատնած են զանոնք)⁹², եւ թէ ոմանք դիմած էին որբանոցներուն, որպէսզի իրենց մահմետական զաւակները ընդունէին ու խնայէին անոնց սպանութիւնը որպէս բռնաբարողի շառաւիղ⁹³: Իմանալէ ետք, որ յղիութեան վաղ հանգրուանը թեւակոխած էր, անոնցմէ մէկը իր ամերիկացի

բժիշկին պարզապես պատասխանած էր. «*Շատ լաւ, հօրը պիտի դրկեմ զայն*»⁹⁴:

Ըստ որբահաւաքի քաղաքականութեան, իշխանութիւնները չէին թոյլատրեր, որ նորածինը հօրը դրկուէր. ան կը դրուէր որբանոց եւ կը մկրտուէր եկեղեցւոյ կողմէ⁹⁵: Յայտնօրէն, խառնածին սերունդը արմատապէս տարբեր խորհուրդ ունէր անոնց մայրերուն, վերապրող մօրենական ազգականներուն եւ դեկավարներուն համար: Թրքական պետութիւնն ու հանրութիւնը կը թուին խնդիրը անտեսած ըլլալ, քանի որ կեդրոնացած էին լիովին մահմետական որբեր եւ հայ ձուլուած կիներ թշնամիին զիջելու սպառնալիքին վրայ:

Առկայ փաստերը ցոյց կու տան, որ ընդհանուր առմամբ վերապրող հայ հարազատները անհամբեր էին իրենց առեւանգուած կիներն ու մանուկները ետ ստանալու, առանց հաշուի առնելու բռնաբարուած ըլլալը, վերադառնալու ցանկութիւն ունենալը կամ «սխալ մանուկներ»ու ծնունդ տուած ըլլալը: Անշուշտ, անոնք կը պնդէին անոնց վերադարձին վրայ: Բայց երբեմն ազգականները չէին ուզեր «թշնամիին զաւակները» բերել իրենց ծոցը: Հարցազրոյցի մը ընթացքին, վերապրող մը յիշած է տասներկու տարեկանին առեւանգուած կին մը, որ թուրքի մը հետ ամուսնացած եւ անկէ երկու զաւակ ունեցած էր: Մեծ Եղեռնէն ետք, անոր հայրը յայտնաբերած էր զայն եւ գրած, թէ կ'ուզէր որ ան վերստին միանար իրեն, բայց չէր ուզէր անոր զաւակները, «որոնք թուրքի մը կը պատկանէին»: «*Ան կու լար ու կու լար, առանց ընելիքը գիտնալու: Ի վերջոյ, որոշած էր մեկնիլ Պէրլու, ուր չէր կրնար ապրիլ առանց զաւակներուն, բայց չափազանց կը վախնար վերադառնալէ: (...) Ան թշուառ վիճակի մէջ էր*»⁹⁶:

Որոշ մայրեր նախընտրած են փախչիլ իրենց զաւակներուն հետ, յաջողութեամբ պսակելով իրենց փորձը: Այդ կիներէն մէկը կ'ապրէր քանատահայ հանրային գործիչ Քերոբ Պտուկեանի գաղթակայանը: Պտուկեան, որ մանուկ մըն էր, իր յուշերուն մէջ նշած է, որ 22ամեայ կնոջ միամեայ տղան ո՛չ միայն անկարելի կը դարձնէր անոր ամուսնութիւնը հայու մը հետ, այլեւ «*զայն կը կնքէր որպէս բոզ մը*»: Այս պարագան արգելք եղած չէ, որ կնոջ ճարպիկ մայրը զայն ամուսնացնէր ամերիկահայ վայելչակազմ տղամարդու մը հետ, որ Պոլիս ժամանած էր կին գտնելու

նպատակով: Ամերիկահայը սկիզբը նշանուած էր իր ապագայ կնոջ 18ամեայ գեղեցիկ քրոջ հետ, զոր մայրը յայտնապէս գործածած էր որպէս խայծ: Պտուկեան պատմած է գաղթականի դրացի վերմակին վրայ քնացող ընտանիքին պատմութիւնը. *«Անոնց մայրը դասաւորած է, որ ան [ամերիկահայը] Ամերիկա երթար մեծ դասեր եւ երեխային հետ, որպէսզի տեղաւորուէին կամ թերեւս անոր օգնէր ամուսին մը գտնելու, նախքան իր իսկ հարսը կանչելու: Երեք ամիս ետք, ապագայ հարսը կատղեցաւ, երբ իմացաւ, որ իր նշանածը ամուսնացած էր քրոջ հետ: Մայրը փորձեց բացատրել, որ դիւրին էր ամուսին մը գտնել իրեն համար, բայց քրոջ պարագան տարբեր էր: Եթէ ան քոյրը կը սիրէր, պէտք է ուրախ ըլլար: Լա՛ւ, ան քոյրը չէր սիրէր եւ հոգը չէր, որ աշխարհը տեղեակ ըլլար»⁹⁷:*

Բազմաթիւ ազատագրուած կիներու եւ գաղթականներու համար, պատշաճ ամուսնութիւն մը որոշ կայունութիւն ու ապահովութիւն ձեռք ձգելու ամենէն յարմար միջոցն էր⁹⁸: Ազատագրեալներուն եւ ազատագրողներուն նպատակները այստեղ կը խաչաձեւէին: Որբահաւաքներու օրակարգին մէջ, դեռատի կիներու ու աղջիկներու ամուսնացումը հայ տղամարդոց հետ եւ անոնց զաւակներուն որպէս խնամեալ (երեխաներ կամ որդեգիրներ) տեղաւորումը հայ ընտանիքներու մօտ իտեալ լուծում մըն էր. անոնք ետ կը ստանային թուրքերուն գողօնը եւ զայն կը գործածէին հայութիւնը վերապրեցնելու համար:

Նկատի ունենալով նախաեղեռնեան գաղափարները մաքրութեան եւ պատշաճութեան մասին, ազգային ղեկավարութիւնը պատրաստի գործ ունէր իր առջեւ՝ ազատագրուած կիները որպէս յարմար ամուսնութեան թեկնածուներ եւ ապագայ մայրեր ներկայացնելու: 1916ին իսկ, Պոստընի *Հայրենիք*ը կը յայտարարէր, թէ հայ տղամարդ մը պէտք չէ մերժեր առեւանգուած կին մը, որովհետեւ վերջինս անմեղ զոհ մըն էր, որ իր վիճակին բարոյապէս պատասխանատու չէր կրնար նկատուիլ⁹⁹: *Հայ Գինի* աշխատակից մը կը զգուշացներ, թէ «*հայոց սգաւոր կոյսերը բնաւեր, յափշտակուած մայրենի գրկէն, կը լլկուէին, կը յօշոտուէին զազանակերպ փոհմակներէն*», որոնց գործունէութեան համար զոհերը պէտք չէ մեղադրուէին¹⁰⁰:

Հայրական պատկանելիութեան կանոններու առկախումով, պատշաճ ամուսնութեան մասին գաղափարներն ալ փոխուած

էին, գէթ առժամաբար: Բայց, ի տարբերութիւն առաջիններուն, զանգուածը կը թուի ամուսնութեան փոփոխական յղացքները կիսած ըլլալ՝ հասկնալի պատճառներով: Արտասահման ապրող այր մարդիկը, գոնէ, անհամբեր էին ամուսնանալու ազատագրուած կիներու հետ: 1919ին Սկիւտարի Հայ Կարմիր Խաչի մասնաճիւղին ապաստանարանը գտնուող եօթանասուն կիներէն քսանմէկը ամուսնացած էին՝ իրենց հոն ապրած առաջին տարուան ընթացքին¹⁰¹: Մեծամասնութիւնը Ամերիկա մեկնած էր, շատերը՝ «լուսանկարի հարս»ի (picture bride) հանգամանքով: Փեսաներէն շատերը Հիւսիսային Ամերիկա հաստատուած էին պատերազմէն առաջ, որուն ընթացքին կորսնցուցած էին իրենց ընտանիքները: Վերապրող մը դիտել տուած է, որ տղամարդիկ *«Ամերիկայէն վերադարձած էին մէկ նպատակով՝ ամուսնանալու որբերու եւ այրիներու հետ, բուժման օգնելու եւ անոնց ողբերգական անցեալը մոռցնել տալու, նոր օճախ մը ընծայելու եւ նոր յոյս ստեղծելու համար: Կը մտածէին, որ նուագագոյնն էր, գոր կրնային ընել վերապրողներուն համար»*¹⁰²: Բազմաթիւ ազատագրեալներու դէմքի ու ձեռքերու դաջուածքները (արաբական եւ քրտական աւանդութիւն մը) զանոնք անպայմանօրէն չամուսնանալու չէին դատապարտեր¹⁰³: Հասկնալիօրէն, այս կիներէն շատերը իրենց դաջուածքները ատած են, իսկ ոմանք փորձած են զանոնք ջնջել թթուի գործածութեամբ ու իրենց երեսը այլանդակած¹⁰⁴:

Արտասահման ապրող մարդիկ, որոնցմէ շատերը պարզ աշխատաւորներ էին, կ'ուզէին ամուսնանալ ազատագրուած որբերու հետ զանազան պատճառներով, ինչպէս՝ առօրեայ պայքարին ընկերակից մը եւ ընտանիքի կորուստը յաղթահարելու օգնող մէկը ունենալ: Միաժամանակ, ասիկա վերստին առնականանալու ինքնահամոզումի միջոց մըն էր: Այս էր պարագան այն մարդոց, որոնք իրենց ընտանիքին բռնաբարման ականատես ըլլալու պարտադրուած կամ այդ բռնաբարման ժամանակ հեռու կը գտնուէին, եւ հիմա առիթ կ'ունենային ընելու այն, ինչ որ նախօրօք պէտք է ըրած ըլլային. իրենց կիներն ու անչափահաս աղջիկները պաշտպանել: Եւ ահաւասիկ, անոնց ազատագրումը, տառացիօրէն կամ ամուսնութեան ճամփով՝ հակառակ անոնց վիճակին, յանցանքի եւ առնագրկումի զգացումներէ կ'ազատէր զիրենք: Ժողովուրդ եւ հող վերագտնելու

կողքին, որբահաւաքը առիթ կու տար առնականութիւն վերագտնելու:

Առկայ խօսոյթը՝ առնականութեան բացայայտ բառապաշար մը չէր գործածեր, այլ՝ պաշտպանութեան (հայերէն՝ *տէր կանգնիլ*, թրքերէն՝ *sahip çıkmak*), բարեսիրութեան, պատուի եւ վրէժի¹⁰⁵: Օրինակ՝ 1921ին, Պաղտատի հայ եկեղեցին հարիւրաւոր նոր ազատած երեխաներ կ'ընդունէր, ներառեալ՝ ըստ պետեւի աւանդութեան դաջուած բազմաթիւ աղջիկներ, եւ քահանան՝ զանոնք հաւաքաբար կը մկրտէր Վրէժ անունով¹⁰⁶: Պատրիարքը՝ *parens patriae*-ի (հայրենիքի հայր) իր պաշտօնին յարմարելով, իր անպաշտպան հօտին հովուութիւնը լրջօրէն ընկալած էր¹⁰⁷: Բոլոր ազատագրուածները ազգին «տարաբախտ քոյրեր»ն էին, ներառեալ՝ պոռնիկները, զորս ան փրկած էր Մուսուլ իր աքսորի ընթացքին, եւ, կարելոր է նշել, տակաւին ազգին պատիւը կը ներկայացնէին, այն թանկագին ազգային պատիւը զոր այրերը պէտք է պաշտպանէին՝ անոնց հետ ամուսնանալով¹⁰⁸:

Գրագիտուի Մնայիս (Եւփիմէ Աւետիսեան, 1872-1950) այսպիսի պսակ մը նկարագրած է Պոլսոյ մէջ: Հարսանիքը տեղի ունեցած է Զեզոք Տան մէջ, իսկ Պատրիարքը նախագահած է եկեղեցական արարողութեան.

«Քիչ անգամ հանդէս մը այդքան լուրջ, տպաւորիչ եղած է:

Երբ քահանան խունկին հոտերուն մէջ կ'օրհներ սպիտակազգեաց հարսը եւ երիտասարդ թխագեղ փեսան, կարծես մոխիրն ծածանուտ ծուկններուն մէջէն կրկնապատկերի մը պէս կ'ընդնշմարուէին քիւրաւոր հոգիները նահատակուածներու, որոնք, մոռնալով իրենց աշխարհական չարչարանքը, աքսորը տաժանելի, տօթը անապատին, պապակը անհանդուրժելի, մտրակը անողորմ չափուշին, լիճերը արիւնի, եւ ընկերակցութեամբ լուսացնցուղ քերովրէներու, եկած էին տեսնելու պսակը՝ խանձած մեծ դաշտին թոշնած ծաղիկներէն մնացած մէկ քնքոյշ բողբոջին, որ այգեւէտ սարերու վրայ պիտի ծլէր, ծաղկէր գեղեցկօրէն եւ ցեղը պիտի շարունակուէր աննուաճ»¹⁰⁹:

Պարբերութիւնը կարգ մը պատճառներով զարմանալի է: Հարսը մաքրութեան գոյնը կը կրէր, թէեւ ազատագրուած էր իսլամ տունէ մը, ուր հաւանաբար ծառայած էր որպէս ամուսին կամ կենակից: Անոր սպիտակ տարազը կը ժխտէր երբեմնի

փորձառությունը, տառացի եւ փոխաբերական իմաստով բռնաբարողին մերժելով հայ աղջկան մը կուսությունը բռնաբարելու իրաւունքը, եւ լայն իմաստով, անպատուելու անոր ներկայացուցածը՝ իր արական ազգականներուն եւ ազգին պատիւը: Ասիկա փոխվրէժի արարողություն մըն էր նաեւ, զոր նահատակները գոհունակութեամբ դիտած պէտք է ըլլային. երկու հայերու հարսանիքը, որոնցմէ մէկը կրնար առյաւէտ կորսուած ըլլալ, կը նշանակէր, որ հայութիւնը պիտի շարունակուէր ի հեճուկս թուրքերուն: Այն հաստատումը, որ այս քնքուշ բողբոջը պիտի ծլէր «այգելէտ սարերու վրայ», մեզ ուղղակի կը տանի դէպի հողային հարցը: Քանի որ Արարատը հայոց պատմական հողի գերագոյն խորհրդանիշն էր, լեռներու մասին անդրադարձը հայկական ընդհանուր ծրագրին երկու երեսները՝ հողի պահանջը եւ մարդոց պահանջը, զիրար կը կապէր:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Պատմական դէպքերը շուտով այս ծրագիրը ձախողութեան պիտի մատնէին: Միացեալ Հայաստանը երբեք չիրականացաւ, իսկ Հայաստանի առաջին հանրապետութիւնը ինկաւ Դեկտեմբեր 1920ին: Լոզանի Դաշնագիրը ո՛չ միայն հայութեան որեւէ տարածք չյատկացուց, այլեւ ընդհանուր ներում սահմանեց պատերազմական ոճիրներու համար, ինչ որ փաստօրէն Մեծ Եղեռնի հեղինակներուն համաներումը կ'ենթադրէր: Հոկտեմբեր 1923ին Օսմանեան Կայսրութեան անկումը կը նուիրագործուէր Թուրքիոյ Հանրապետութեան հռչակումով:

Որբահաւաքը վերջ գտած էր 1922ի աշնան, երբ առաջին քեմալական սպաները յաղթականօրէն Պոլիս կը մտնէին եւ դաշնակիցները քաղաքին պարպումը կը սկսէին: Որբահաւաքին հետ կապուած շատ մարդիկ, ինչպէս Զաւէն Պատրիարքը, Զարուհի Պահրի, Անայիս, Առաքել Չազըրեան, որոնք գործակցած էին գրաւման ուժերուն հետ, երկրէն խուճապահար կը փախչէին կամ կը վտարուէին¹⁰: 1926ին Ազգերու Լիկան կը դադրեցներ ազատագրումի իր ջանքերը Պոլսոյ, իսկ 1927ին՝ Հալէպի մէջ: Հազարաւոր կիներ ու երեխաներ շարունակած են կամայ թէ ականայ ապրիլ մահմետական տուններու կամ որբանոցներու մէջ, եւ ապրած ու մեռած են որպէս մահմետական թուրք քաղաքացիներ¹¹: Ոմանք ձեւը գտած են կապերը վերականգնելու

իրենց նախկին հայ ազգականներուն հետ՝ նամականերու, դրամի կամ նոյնիսկ այցելութիւններու փոխանակումով¹¹²: Մինչեւ վերջերս, երբ անոնց թոռները սկսած են վերաբարձել անոնց յիշատակները, այդ պատմութիւնները մեծաւ մասամբ լռութեան մատնուած էին Թուրքիոյ մէջ¹¹³: Որպէս ազգային խօսոյթի եւ մարդասիրական ու բարեսիրական կիզակետ, որբերն ու որբութիւնը կեդրոնական դեր խաղացած են հայոց համար: Ազատագրուած աղջիկներու ու կիներու ընձեռնուած ուշադրութիւնը, սակայն, դանդաղօրէն նուազած է:

Այս յօդուածը զանոնք յիշած է որպէս աւետեաց երկիր մը բնակեցնելու յետ-ցեղասպանական ազգի մը քաղաքականութեան առարկան: Իգական սեռի ներկայացուցիչները անհաւատալի արժէք կը ներկայացնէին պատերազմի ընթացքին՝ ցեղասպան խումբին, իսկ յետոյ՝ վերապրողներուն համար, ո՛չ միայն իրենց ունեցածով, բայց նաեւ չունեցածով: Արգանդները խումբին ֆիզիքական վերարտադրութիւնը կ'ապահովէին, իսկ զանոնք կրողները՝ ընկերային վերարտադրութիւնը: Սակայն, վերոյիշեալ կենսական պաշտօնները գործադրելով իւրաքանչիւր խումբի ներկային ու ապագային համար, կիները չէին կրնար սահմանել խումբին եւ իրենց շառաւիղներուն պատկանելիութիւնը: Ահա թէ ինչու անուանելու թուացեալ պակասութիւնը կիները արժէքաւոր կը դարձնէր նոյն նպատակները հետապնդող հակընդդէմ ազգայնականներու համար:

Ազգայնական գաղափարախօսութիւնը, որ կիները որպէս ազգային կորիզ, ազգային էութիւն եւ հիմնական տարբերութիւն ներկայացուցած է, ամէն ատեն հայրիշխանական մնացած է ու ստեղծագործելու որեւէ կարողութիւն մերժած է անոնց: Ծինային արդիւնքի թուացեալ չգոյութիւնը, ուրեմն, պէտք է աւելցնել պատճառներու այն ցուցակին, թէ ինչո՞ւ կիները կարելոր են ազգային, էթնիկ եւ պետական ծրագրերու համար:

Ահա սոյն յօդուածին կեդրոնական խնդրառութիւնը. ինչո՞ւ պոլսահայ համայնքին հայրիշխանական կառոյց մը, որ տառացիօրէն կը դեկլարուէր Պատրիարք Հօր մը կողմէ, այս ենթադրութիւնները շրջած էր՝ այլապէս դուրս մնացողներուն տեղ բանալու համար: Բազմաթիւ այլ պետութիւններու կամ պետականատիպ կառոյցներու նման, որոնք իրական կամ երեւակայական գոյութենական ճգնաժամեր անցուցած են, հայերը

շտապ իրավիճակի օրենքներ վաերացուցած եւ սեռային որոշակի հետեւանքներով նորամուծութիւններ ըրած են: Ժառանգական օրենքներու ժամանակաւոր փոփոխութիւնը պատճառ դարձած է, որ մահմետական հայրերու բազմաթիւ զաւակներ հայ մեծնան: Մինչ կարգ մը «թաքուն հայ» նախնիներ հանրային տեսանելիութեան արժանացած են ժամանակակից Թուրքիոյ մէջ, դեռ հարկ է պարզել Ք.ի մանչ զաւակին պատմութիւնը, որ, առանց մայրական կաթի վերապրած ըլլալու պարագային, իր կեանքը որպէս հայ շարունակած պիտի ըլլար¹⁴:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Օ.Խ. - Անգլերէնէ հայերէնի թարգմանութիւն՝ Վարդան Մատթէոսեանի:

¹ Կ'ուզեմ շնորհակալութիւն յայտնել Հուրիկ Ադդարեանին, Մելիսա Պիլալին, Լէսլի Փիրսին, Էլիզապէթ Ֆրիքսընին, Մոլի Նոլընին, Ֆաթմա Միլկէ Կեօշէքին, Ռոնըլտ Գ. Սիւնիին, Ժիրայր Լիպարիտեանին, Լորա Լիւայնին, Շէն Մինքինին, Նորա Ներսէսեանին, Վարդան Մատթէոսեանին, Մարք Մամիկոնեանին եւ Massachusetts Institute of Technologyի (MIT) գործընկերներու՝ տարբեր հանգրուաններու ընթացքին այս ուսումնասիրութիւնը կարդալու կամ անոր մասին լսելու համար: Շնորհակալութիւն կը յայտնեմ նաեւ Վահէ Թաշճեանին՝ սկզբնաղբիւրներ հայթայթելու համար:

² 1927 թուակիր ու Նիւ Եորք գրուած յուշին համար («Պատմութիւն Սը Թոռնիկիս Համար, Երբ Որ Մեծնաս»), տե՛ս՝ Զարուհի Գալէմքեարեան, *Կեանքիս Ճամբէն*, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութեան Կիլիկիոյ, 1952, էջ 293-298:

³ Անդ, էջ 296:

⁴ *Երկամեայ Տեղեկագիր Հ[այ] Կ[արմիր] Խաչի Կեդր[ոնական] Վարչութեան, 1918 Նոյ[եմբեր] 18-1920 Դեկ[տեմբեր] 31*, Կ. Պոլիս, Մ. Յովակիմեան, 1921, էջ 30: Պոլսոյ Հայ Կարմիր Խաչը պաշտօնապէս չէր ճանչցուած Կարմիր Խաչի Միջազգային Կոմիտէի կողմէ (ICRC), թէ՛ երկու կազմակերպութիւնները պաշտօնական թղթակցութիւն պահած են: Այդ թղթակցութիւնը ICRCի դիւանը կը գտնուի (Ժընէւ, ACICR, B CR 0075-245): Հայ Կարմիր Խաչը լուծարուած է 1922ին՝ քեմալական զօրքերուն Պոլիս մուտքէն ետք, եւ երբեք չէ վերականգնած:

⁵ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ հայկական վիժումի օրէնքներու, սովորութիւններու եւ համեմատութիւններու ուսումնասիրութիւններ կը պակսին, որոնք թոյլ տան գնահատել, թէ՛ ո՞ր աստիճան նպաստից պաշտօնեաններուն վարքագիծը աննախադէպ էր:

⁶ Գալէմքեարեան, *Կեանքիս*, էջ 297:

⁷ Ներկայ յօդուածը կը հերքէ Վահէ Թաշճեանի այն պնդումը, թէ հայ ղեկավարութիւնը ցուցաբերած է «նախապաշարումի հակառակ ձեւեր [...] ազգի երկու լիակատար բաղադրիչներու հանդէպ. մէկ կողմէ՛ դրական՝ որբերու

հանդէպ, իսկ միւս կողմէ բացասական՝ որոշ լքուած կիներու եւ աղջիկներու հանդէպ»: Թէեւ Թաշճեանի աղբիւրները արաբական Միջին Արեւելքէն են, իր իսկ բերած օրինակները բաւարար են հերքելու այն փաստարկը, որ այդ պատասխանատուներուն քաղաքականութիւնը բռնաբարութեամբ կամ առեւանգուած կիներու կամ պոռնիկներու հանդէպ հիմնուած էր «բացառում»ի վրայ, ինչպէս յօդուածին խորագիրը կը թելադրէ: Թաշճեանի օրինակները կ'ակնարկեն բացառումի *ենթադրութեան* կամ անոնց նախկին ընտանիքի անդամներուն (եւ ոչ «հայ ներկայացուցիչներ»ու) չկամութեան՝ մահմետական ծնունդով երեխաներ ընդունելու իրենց համայնքներուն մէջ, եւ նոյնիսկ այս պարագաներուն, ընտանիքները յօժար կը թուին նախկին առեւանգուած կիները ընդունելու: Այն փաստը, որ կարգ մը ղեկավարներ չեն պնդած վերադառնալ չուզող կիներ բռնի ուժով «ազատագրելու» մասին, չի թելադրեր, որ այդ ղեկավարները յիշեալ կիները բացառած են: Թաշճեանի միակ օրինակը, ուր ղեկավար դիրքով անձ մը մահմետական ծագումով երեխաները «օտար երեխաներ» նկատած է, ոչ-հայու մը կը վերաբերի, որ ոչ-հայկական հովանաւորութեամբ պատսպարան մը կը ղեկավարէր: Արդարեւ, *դանիացի* միսիոնար եւ ընկերային գործիչ Քարէն Եփփէ Հալէպի Ազատագրութեան Տունը կը վարէր *իբրեւ* Ազգերու Ընկերութեան Յանձնակատար (commissioner) (Vahe Tachjian, “Gender, Nationalism, Exclusion: The Reintegration Process of Female Survivors of the Armenian Genocide,” *Nations and Nationalism* 15, 1 (2009), էջ 60-80, յատկապէս էջ 65: Յօդուածին նախընթաց հայերէն տարբերակին համար, տե՛ս Վահէ Թաշճեան, «Ազգայնականութիւնն ու Մեռային Խտրութիւնը Ցեղասպանութեան Վերապրած Կիներու ու Աղջիկներու Վերահամարկման Գործընթացին Մէջ», *Բազմավէպ*, 2007, էջ 229-259): Այս ոլորտի հետազոտութեան պակասը եւ Թաշճեանի յօդուածին անքննական ընթերցումները պատճառ դարձած են, որ նորագոյն հրատարակութիւններ կրկնեն այս տեսակէտը եւ նոյնիսկ գայն օգտագործեն անհիմն ընդհանրացումներ կատարելու. օրինակ՝ հայկական պատմագրութիւնը իբրեւ թէ անգոյ համարած է վերապրող առեւանգուած կիները, *որովհետեւ* յետպատերազմեան հայ ազգայնականները առեւանգուած կիները դիտած են որպէս «այլասերած», «ապականած», իսկ անոնց զուակներուն պտղաբերութիւնը որպէս «անոնց ոճրագործներուն սերմը» (Selçuk Akşin Somel, Christoph K. Neumann, and Amy Singer, “Introduction: Re-Sounding Silent Voices,” in *Untold Histories of the Middle East: Recovering Voices from the 19th and 20th Century*, London, Routledge, 2011, p. 17): Ինչպէս այս յօդուածը կ'ապացուցանէ, որբահաւաքի ամբողջ գործընթացը հիմնուած էր այն ենթադրութեան վրայ, որ ի հեճուկս այս կիներուն «ապականում»ին, զանոնք «մաքրելու» եւ համայնքին վերադարձնելու միջոց մը կար:

⁸ Մեռի խտրութիւն չընող «լիակատար» ցեղասպանութիւնները բացառութիւն են, աւելի քան օրէնք (Elisa Von Joeden-Forgey, “Gender and Genocide,” տե՛ս Donald Bloxham and A. Dirk Moses, eds., *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, Oxford, Oxford University Press, 2010, էջ 6):

⁹ Գործնական պայմաններ, ինչպէս եւ դիպուածներ, պատճառ դարձած են, որ ընդունակ որոշ հայ այրեր սպանութենէ բացառուէին, եթէ անհրաժեշտ

նկատու էին օսմանեան ընկերութեան բարօրութեան համար (օրինակ՝ արհեստատրներ, երաժիշտներ, խոհարարներ կամ դերձակներ): Սոյն քննարկումը կը բացառէ այն հայերը, որոնք «կամովին» իսլամացած են, ըլլալ տեղահանութենէ խուսափելու ջանքով, որ նպատակին հասած չէ միշտ, կամ տեղահանութեան ու հալածանքի լուրջ սպառնալիքի տակ:

¹⁰ Գիրքով հրատարակուած միակ ուսումնասիրութիւնը կը պատկանի թուրք պատմաբանի մը, որուն մանրամասն հետազոտութիւնը ուղղուած է ցեղասպանութեան «հայկական պնդումները» հերքելու (Ibrahim Ethem Atmur, *Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi, 1915–1923*, Ankara, Babil, 2005): Անոր հիմնադրոյթն է, որ օսմանեան պատերազմական քաղաքականութիւնը քրիստոնէայ կիներու եւ մանուկներու նկատմամբ ուղղուած էր խոցելի այս բնակչութեան պաշտպանութեան, ուստի կարելի չէ զայն բռնի փոխադրութիւն նկատել: Ներկայ յօդուածը կը հերքէ այդ փաստարկը:

¹¹ Զարմանալիօրէն, այս փաստաթուղթերը հրատարակուած են Թուրքիոյ Հանրապետութեան Վարչապետարանի Պետական Արխիւներու Ընդհանուր Տնօրէնութեան կողմէ, որուն նպատակը ցեղասպանութեան պնդումներ մերժել էր՝ «հայկական խնդրի» հրապարակումով: Տրուած ըլլալով, որ ցեղասպանութեան իրաւական սահմանումը, ըստ ՄԱԿի (1948), կը ներառնէ «մանուկներու բռնի փոխանցումը մէկ խումբէն միւսը», նման «փոխանցումի փաստաթուղթեր»-ու հրատարակութեան որոշումը 1990ականներուն որոշ բացատրութեան կը կարօտի: 1980ական, 1990ական եւ նոյնիսկ վաղ 2000ականներուն, թրքական պաշտօնական պատումը կը յենէր այն դրոյթին վրայ, որ հայկական խնդիրը հրէական Ողջակէզը չէր եւ որ «ցեղասպանութիւն» եզրոյթին կիրարկումը «պատերազմական շրջանի հայկական տեղահանութեան» առնչութեամբ, թէ՛ ցեղասպանութեան յղացքին եւ թէ՛ Ողջակէզի ժառանգութեան սպառնալիք մը կը ներկայացնէր: Թուրք պաշտօնատարներուն փաստարկը հաշտ էր եւ իր ներշնչումը կ’առնէր ցեղասպանագիտութեան նորածին կալուածէն, որ կը շեշտէր Ողջակէզին եզակիութիւնը եւ վերջինիս անհամեմատելիութիւնը այլ օրինակներու հետ: Թուրքիոյ «խաւար անցեալի» պատումի բնաշրջումին մանրամասն վերլուծումին համար, տե՛ս՝ Jennifer M. Dixon, “Changing the State’s Story: Continuity and Change in Official Narratives of Dark Pasts,” դոկտորական աւարտաճառ, University of California, Berkeley, 2011: Նոյնիսկ 2005ին, թուրք ազգայնական գիտնականներ, ինչպէս Աթնուր (*Türkiye’de Ermeni Kadınları*), նման փաստաթուղթերու եւ ապրող հայ կիներու ու մանուկներու պարզ գոյութիւնը կը մեկնաբանէին որպէս *բոլոր* հայերը բնաջնջելու «դիտաւորութեան» (ցեղասպանութեան իրաւական պահանջ) չգոյութիւն:

¹² Ասիկա այս տեսակի առաջին փաստաթուղթը չէ, բայց ամէնէն մանրամասնեալը կը թուի ըլլալ: Մեծաւ մասամբ կեդրոնացած ըլլալով ֆիզիքական կործանումի փաստագրումին վրայ, հայոց ցեղասպանութեան ուսումնասիրութիւնները երկարատեւ անտեսած են փոխանցումի/առեւանգումի նման փաստաթուղթեր, որոնք, կը կարծենք, ապացուցային արժէք ունին: Ասիկա սպասելի է, նկատի ունենալով թուրք պետութեան ժխտումը եւ «ցեղասպանութիւն» ու «մահ» նոյնացնելու ընդհանուր

- միտումը: Սակայն, վերջին շրջանին փոփոխություն մը կը նշմարուի, քանի որ 2012ին երկու գիտնականներ անդրադարձած են նիւթին (Taner Akçam, *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton, Princeton University Press, 2012, էջ 316–28. նաեւ՝ Uğur Ümit Üngör, “Orphans, Converts, and Prostitutes: Social Consequences of War and Persecution in the Ottoman Empire, 1914–1923,” *War in History* 19, 2 (2012), էջ 173–92): Երկուքն ալ կը նշեն, թէ առաջին փաստաթուղթը, որ կը հրահանգէր հայ մանուկներու օսմանեան մահմետական որբանոցներու մէջ տեղաւորումը, Յունիս 26, 1915 թուականը կը կրէ (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH. ŞFR no. 54/411):
- ¹³ Ընդգծումը մերն է: Փաստաթուղթին համար (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH. ŞFR, no. 6/142), տե՛ս՝ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915–1920*, Ankara, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1994, էջ 141–42: Հետեւեալ նախագրուչացումը անհրաժեշտ է. հակառակ այս եւ նման հրահանգներու, քաղաքականութեան գործադրութիւնը մեծ տարբերութիւններ ունեցած են տեղոյն վրայ: Մանուկներու սպանութիւնը, ի մասնաւորի, սովորական երեւոյթ մը կը թուի եղած ըլլալ:
- ¹⁴ Իւրաքանչիւր տեսակի օրինակներու համար, տե՛ս՝ Ara Sarafian, “The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim Households as a Structural Component of the Armenian Genocide,” in Omer Bartov and Phyllis Mack (խմբ.), *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century*, New York, Berghahn Books, 2001, էջ 209–221:
- ¹⁵ Ցեղասպանութեան ընթացքին սեռային հիմքով բրտութեան համար, տե՛ս՝ Vahakn Dadrian, “Children as Victims of Genocide: The Armenian Case,” *Journal of Genocide Research* 5 (2003), էջ 421–38. նաեւ՝ Katharine Derderian, “Common Fate, Different Experience: Gender-Specific Aspects of the Armenian Genocide, 1915–1917,” *Holocaust and Genocide Studies* 19, 1 (May 2005), էջ 1–25. նաեւ՝ Matthias Bjørnlund, “‘A Fate Worse than Dying’: Sexual Violence during the Armenian Genocide,” in Dagmar Herzog (խմբ.), *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*, New York, Palgrave Macmillan, 2009, էջ 16–58.
- ¹⁶ Երուանդ Օտեանի յուշերը այս բոլոր փորձերը արձանագրող բազմաթիւ յուշագրութիւններուն մէկ նմուշն են (Երուանդ Օտեան, *Անիծեալ Տարիներ*, Երեւան, Նայիրի Հրատ., 2004):
- ¹⁷ Թէեւ ձուլումը կանոնական ընդհանրականն էր, բացառութիւններ եղած են, երբ մանուկներուն թոյլ տրուած է քրիստոնէայ մնալ իրենց մահմետական նոր տան մէջ (տե՛ս՝ Ստեփան Փանոսեան, *Կեանք Սը Իր Հանգրուաններով Ու Նոսրերով*, Թորոնթօ, Հայ Գիր, 2009, էջ 134–138):
- ¹⁸ Ասիկա կը բացառէ Պոլսոյ մէջ նշանաւոր գործիչներու եւ գաւառացի մշակներու արտոն ու սպանութիւնը:
- ¹⁹ Atnur, էջ 71:
- ²⁰ Yavuz S. Karakışla, “Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nde Savaş Yetimleri ve Kimsesiz Çocuklar: ‘Ermeni’ mi, ‘Türk’ mü?” *Toplumsal Tarih* 6 (Sept. 1999), էջ 46–55:
- ²¹ «Ազատագրում» եւ «առեւանգում» զոյգը կեդրոնական եղած է խմբաւորումներու հասկացողութեան իրենց մանուկներուն ցեղային, էթնիկ կամ պետական

- սահմաններ զլել-անցնելու մասին: Քարէն Տուպինսկի վերջերս քննարկած է նման պատումներ միջազգային եւ ներքին միջցեղային որդեգրումներու իմաստով, ինչպէս եւ Քուպայի ու ԱՄՆի բանավեճերը «Փիթըր Փէն մանուկներ»ու մասին (Karen Dubinsky, *Babies without Borders: Adoption and Migration across the Americas*, New York, New York University Press, 2010):
- ²² David Wallace Adams, *Education for Extinction: American Indians and the Boarding Experience, 1875-1928*, Lawrence, University Press of Kansas, 1995:
- ²³ Bjørnlund, էջ 36:
- ²⁴ Hans-Lukas Kieser, “From ‘Patriotism’ to Mass Murder: Dr. Mehmed Reşid (1873–1919),” in Ronald G. Suny, Fatma Müge Göçek, and Norman M. Naimark (խմբ.), *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, New York: Oxford University Press, 2011, էջ 126-47:
- ²⁵ Carol Delaney, “The Meaning of Paternity and the Virgin Birth Debate”, *Man* 21, 3 (1986), էջ 494-513:
- ²⁶ Օսմանցիները յաճախ կեղոռնէն կը վարէին ամուսնութեան ժողովրդագրութիւնը եւ խորապէս գիտակից էին անոր նշանակութեան (Karen Kem, *Imperial Citizen: Marriage and Citizenship in the Ottoman Frontier Provinces of Iraq*, Syracuse, Syracuse University Press, 2011՝ կը քննարկէ, թէ ինչպէս 1874ի օրէնքը արգիլած է օսմանցի սիննի կիներու ամուսնութիւնը իրանցի շիա տղամարդոց հետ՝ իրանեան քաղաքացիներու ստեղծումը կանխելու համար):
- ²⁷ Leslie Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York, Oxford University Press, 1993.
- ²⁸ Թէեւ արեւմտեան աղբիւրները, ինչպէս եւ հայկական յուշագրութիւններն ու բանաւոր պատմութեան հարցազրոյցները մշտապէս կը յիշեն «ամենագեղեցիկ աղջիկներու» առեւանգումը, Վահագն Տատրեանի այն պնդումը, թէ «օսմանցի թուրքերը հայկական ծինային աւագանը թուրք ազգի հարստացումի անգնահատելի աղբիւր նկատեցին», առկայ փաստական կամ հետազոտական որեւէ յենարանէ զուրկ է (Dadrian, էջ 422): Այսուհանդերձ, այն իրողութիւնը, որ Փոքր Ասիոյ միսիոնարական դպրոցներու աշակերտները եւ ուսուցիչները առեւանգումներու առաջին թիրախներուն շարքին էին, կը թելադրէ որ այս նիւթը յաւելեալ հետազոտութեան կը կարօտի:
- ²⁹ Nazan Maksudyan, “Foster-Daughter or Servant, Charity or Abuse: *Beslemes* in the Late Ottoman Empire,” *Journal of Historical Sociology* 21, 4 (December 2008), էջ 488-512:
- ³⁰ Աքչամ յորում կ’ընէ Օգոստոս 11, 1915ին Լքեալ Գոյքերու Յանձնաժողովներու ատենապետին կողմէ բազմաթիւ գաւառներ դրկուած հեռագրի մը, որպէս փաստ, թէ այս օրինականացած մօտեցումը ուղղուած էր մահմետականները քաջալերելու, որպէսզի հայ կիներ ու մանուկներ ձեռք ձգէին (Akçam, *The Young Turks’ Crime*, էջ 319): Սակայն, յաւելեալ հետազոտութեան անհրաժեշտութիւնը կը զգացուի, քանի որ մէկ փաստաթուղթ անբաւարար է որպէս ընդհանրացման աղբիւր: Վերապրողներու յուշերը նման մօտեցում չեն յիշէր:
- ³¹ Leslie Peirce, “Abduction with (Dis)honor: Sovereigns, Brigands, and Heroes in the Ottoman World,” *Journal of Early Modern History* 15 (2011), էջ 311–29:
- ³² Անդ, էջ 312:

- ³³ Selim Deringil, ““The Armenian Question Is Finally Closed”: Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895-1897,” *Comparative Studies in Society and History* 51, 2 (2009), էջ 363:
- ³⁴ “Allies to Punish Turks Who Murder; Notify Porte that Government Heads Must Answer for Armenian Massacres,” *The New York Times*, 24 May 1915.
- ³⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-ŞFR, 92/196, մեջբերումը տե՛ս՝ Atnur, էջ 133
- ³⁶ Անդ:
- ³⁷ Միջագետքի մեջ գործած որբախոյզի մը յուշերուն համար, տե՛ս՝ Ishkhan Jinbashian and Levon Parian (խմբ.), *Crows of the Desert: The Memoirs of Levon Yotnakhparian*, Tujunga (Ca.), Parian Photographic Design, 2012, էջ 109-113:
- ³⁸ Զաւէն Տէր Եղիայեան, *Պատրիարքական Յուշերս. Վաւերագիրներ Եւ Վկայութիւններ*, Գահիրէ, Տպ. «Նոր Աստղ», 1947, էջ 287-293:
- ³⁹ Այն ատեն 19ամեայ աղջիկ մը յիշած է, թէ ինչպէս մահմետական տունէր կ’երթար երկու այր պահակներով եւ, նոյնիսկ երբ տանտիրոսին կը պնդէր, որ «անհաւատներ» (ոչ-մահմետականներ) չկային, ան բռնի ուժով տունը կը մտնէր եւ թաքնուած մանուկներ կը գտնէր նկուղներուն մէջ (Eliz Sanasarian, “Gender Distinction in the Genocidal Process: A Preliminary Study of the Armenian Case,” *Holocaust and Genocide Studies* 4, 4 (1989), էջ 449-61, յատկապէս՝ էջ 455): Բանաւոր պատմութեան հարցազրոյցները վերապրողներու հետ, մեծաւ մասամբ Միացեալ Նահանգներու մէջ, քննուած չեն որբահաւաքի ջանքերու կապակցութեամբ:
- ⁴⁰ Անդ, էջ 185: Ըստ Հայոց Պատրիարքարանի կողմէ Ապրիլ 1921ին պատրաստուած տեղեկագրի մը, առեւանգուած հայերու ընդհանուր թիւը կը հասնէր 63.000ի, որոնցմէ վեց հազարը Պոլիս եւ իր շրջակայքը կը գտնուէր (Hikmet Özdemir, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2004, էջ 123): Նման աղիւսակի մը համար, տե՛ս՝ «Բաղդատական Վիճակագրութիւն Հայ Բնակչութեան Օսմանեան Կայսրութեան Մէջ Տեղահանութենէ Առաջ Եւ Վերջ (Պատրաստուած 1 Ապրիլ 1921ին)», Թէոդիկ, *Սմէտուն Տարեցոյցը, ԺԶ. Տարի*, Պոլիս, Տպգր. Մ. Յովակիմեան, 1922, էջ 261-265:
- ⁴¹ Keith David Watenpaugh, “The League of Nations’ Rescue of Armenian Genocide Survivors and the Making of Modern Humanitarianism, 1920-1927,” *American Historical Review* 115, 5 (2010), էջ 1315:
- ⁴² Vahram Shemmasian, “The League of Nations and the Reclamation of Armenian Survivors,” տե՛ս՝ Richard Hovannisian (խմբ.), *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide*, New Brunswick, N.J., Transaction Publishers, 2003, էջ 94:
- ⁴³ Հալիտէ Էտիպին (Ատիվար) ուղղուած բաց նամակի մը մէջ, Զարուհի Գալէմքեարեան արձանագրած է օսմանեան ոստիկանութեան նպաստը ազատագրութեան ճիգերուն: Ան Հալիտէին խնդրած է կազմակերպել մահմետական կիները, որպէսզի օժանդակեն ոստիկանութեան՝ հայ որբերու փնտրողութիւն հարէմներու մէջ («Բաց Նամակ Հալիտէ Էտիպ Հանըմին», Դեկտեմբեր 29, 1918, Եղիշէ Զարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան, Զարուհի Գալէմքեարեանի ֆոնտ): Հալիտէ՝ ժամանակի ամենէն յարգուած գրագիտուհիներէն ու կին գործիչներէն մէկը, նաեւ հայոց ծանօթ էր

որպես արի դեմք մը, որ բացէ ի բաց դատապարտած էր 1909ի Ատանայի եղեռնը: Այս նամակը հաւանաբար գրուած էր նախքան Հայիտէի գործօն դերին բացայայտումը՝ հայ մանուկներու իսլամացումին՝ Լիբանանի որբանոցներուն մէջ (տե՛ս ծանօթ. 67):

⁴⁴ Atnur, էջ 135-138:

⁴⁵ Զաւէն Պատրիարքը նշած է փաստը՝ առանց թիւեր յիշելու (Տէր Եղիայեան, էջ 288):

⁴⁶ Փետրուար 20, 1919 թուակիր նմանօրինակ զանգատի մը համար, տե՛ս՝ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, էջ 224-225:

⁴⁷ Տէր Եղիայեան, էջ 288-290:

⁴⁸ Արամ Հայկազ, *Պանդոկ*, Պէյրութ, Տպ. Մշակ, 1967, էջ 138:

⁴⁹ Այս նիւթը ուսումնասիրուած է յունական պատմագիտութեան մէջ: Սկզբնական փորձի մը համար, տե՛ս՝ Konstantina Adrianopoulou, “Social Policy and ‘National Mission’: ‘Little Ethnomartyrs’ in the Christian Orthodox Community of Istanbul during the First World War,” զեկուցում, Փրինսթըն Համալսարանի Յունական Ուսմանց սեմինար, 2007:

⁵⁰ Աշխարհի տարբեր կողմեր կատարուած հետազոտութիւններ կը հաւաստեն, որ առեւանգուած մարդիկ յաճախ կ’ընդդիմանան բռնի ուժով իրենց ծննդեան համայնքները վերադարձուելու: Ասիկա շատ սովորական է, երբ անոնք յարաբերաբար յաջող կերպով ձուլուած են առեւանգող խմբաւորումին մէջ՝ առանց խիստ խտրականութեան ենթարկուելու, կամ երբ տարիներով հեռու մնացած են եւ վերադառնալու պարագային կը նախատեսեն խարանդ մը հայրենակիցներու կողմէ: Հնդկաստանի եւ Փաքիստանի մէջ, բազմաթիւ կիներ, որոնք 1947ի բաժանումին իրենց տուններէն բռնօրէն այլուր տարուած էին, իրենց նոր տուններէն զիրենք «ազատագրելու» ճիգերուն ընդդիմացած են: Նմանապէս, բազմաթիւ սպիտակամորթ կիներ ու մանուկներ, որոնք ԺՀ.-ԺԹ. դարերուն գերեվարուած են բնիկ ամերիկացիներու կողմէ, անտրամադիր կ’ըլլային սպիտակ ընկերութեան գիրկը վերադառնալու: Այս պարագաները կը հակադրուին այլ դէպքերու, օրինակ՝ կեդրոնական եւ արեւմտեան Աֆրիկէի մէջ, ուր առեւանգուած աղջիկներ մեկուսացած են խրճիթներու մէջ՝ որպէս սեռային ստրուկներ ծառայելու համար, եւ սովորաբար փրկարար ճիգերը ողջունած են Բադդաստական քննարկումի մը համար, տե՛ս՝ Andrea Parrot and Nina Cummings, *Sexual Enslavement of Girls and Women Worldwide*, Westport, Conn., Praeger Publishers, 2008:

⁵¹ «Ոչ-իսլամ կիներու եւ մանուկներու ազատագրումը Թուրքիոյ մէջ» Մարտ 1919ի տեղեկագիրը պատրաստուած էր Փարիզի Հայ Ազգային Պատուիրակութեան համար՝ Զապէլ Եսայեանի կողմէ (Zabelle Essayan, “La liberation des Femmes et Enfant Nonmusulmans en Turquie,” Նուպարեան Գրադարան, Ազգային Պատուիրակութեան Արխիւ, 1-15, նամակագրութիւն Փետր.-Մարտ 1919, տեղեկագիր խորագրուած 1919, էջ 9):

⁵² Ըստ վերապրողի մը վկայութեան, քանի մը հայ տղամարդիկ պատերազմին ԱՄՆ եղած էին եւ ապա Ատանա վերադարձած՝ իրենց կիները փնտռելու: Յայտնի դարձած էր, որ բոլորն ալ ամուսնացած էին մահմետականներու հետ: Ան նկարագրած է կիներուն հանդիպումը իրենց նախկին եւ նոր

ամուսիններուն հետ. «Բոլորը [նախկին կիները] եկան հագուած թուրքի պէս՝ քողերով: [Մահմետական ամուսինները] ըսին [հայ ամուսիններուն] որ պատերազմի ժամանակ ամէն բան կրնայ պատահիլ... [Հայ կիները] չէին ուզեր մեկնիլ. անոնցմէ մէկը ըսաւ, թէ վերադառնալու պարագային, մարդիկ պիտի ըսէին, թէ թուրքերու կիները եղած էին եւ պիտի ծաղրէին զանոնք: Բոլորը [հայ ամուսինները] տեղի տուին [...]: Վերստին ամուսնացան, եւ բոլորը [հայ ամուսինները] ԱՄՆ վերադարձան» (Derderian, էջ 13):

⁵³ Հայկազ, էջ 157:

⁵⁴ Yesayan, “La liberation”.

⁵⁵ Տե՛ս՝ մեր նկատողութիւնները՝ Զարուիի Պահրիի յիշած պարագաներուն մասին:

⁵⁶ Ժամանակի թուրք մամուլը եւ յետագայ ազգայնական պատմագրութիւնը հայ կիներու վերապահութիւնը մեկնաբանած են որպէս սկզբնական հաւանութեան կամ վերջնական երջանկութեան փաստ, հասկցնել տալով, որ կիները աւելի երջանիկ էին մահմետականներու, քան հայերու մէջ: Հայկական պատմագրութիւնը, միւս կողմէ, պարզապէս անտեսած է վերապահ կիներն ու մանուկները, ցոլացնելով այր յուշագրողներու կողմնակալութիւնը:

⁵⁷ Զարուիի Պահրի, «Ի՞նչ էր Չեզոք Տունը», *Այսօր*, Մայիս 3, 1953:

⁵⁸ 8 Փետրուար 1919, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-ŞFR, 96/100, մէջբերումը տե՛ս՝ Atıur, էջ 174:

⁵⁹ Անդ, էջ 180:

⁶⁰ Անդ, էջ 181:

⁶¹ Հիմնուելով գաղթական կիներու յուշերու հետազոտութեան եւ Քարէն Եփփէի՝ իր Ընդունելութեան Տունը ժամանող գաղթական կիներու մասին տեղեկագիրներուն վրայ, Վիքթորիա Ռօու զուգահեռաբար հասած է մեր նոյն եզրակացութեան, թէ «հայ եւ միջազգային համայնքը քաղաքականութեան վերածած է կիներուն հայ համայնքը վերադառնալու առիթ տալը» (Victoria Rowe, “Armenian Women Refugees at the End of Empire: Strategies of Survival,” in Panikos Panayi and Pipa Virdee, eds., *Refugees and the End of Empire: Imperial Collapse and Forced Migration in the Twentieth Century*, New York, Palgrave Macmillan, 2011, էջ 164):

⁶² «Պր. Ահարոնեանի Բանախօսութիւնը Ճրագալոյցի Իրիկունը», *Նոր Կեանք*, 22 Յունուար 1919:

⁶³ Զարուիի Պահրի, *Կեանքիս Վէպը*, Պէյրութ, ա.հ., 1995, էջ 189:

⁶⁴ Անդ, էջ 191:

⁶⁵ Հալիտէ Էտիպ Ատիվար մեղադրած է հայերը՝ մահմետական երեխաներու ուղեղալուացքով (*The Turkish Ordeal: Being the Further Memoirs of Halide Edib*, London, Century Co., 1928, էջ 17): Հայերը, միւս կողմէ, զայն ամբաստանած են որպէս հայ մանուկներ իսլամացնող (տե՛ս, օրինակ՝ Aghavnie Yeghenian, “The Turkish Jeanne D’Arc, An Armenian Picture of Remarkable Halide Edib Hanoum,” *The New York Times*, 17 September 1922): Էտիպ քիւրտ (կամ թերեւս հայ) պատերազմական որբուհի մը իր տունը պահած է (İpek Çalişlar, *Halide Edib: Biyografisine Siğmayan Kadın*, Istanbul, Everest, 2010, էջ 158):

- ⁶⁶ Թէւ յստակօրէն թուրք ազգայնական տեսանկիւնէ մը գրուած (հայերը միակ առեւանգողներն են), հետեւեալ գործը շահեկան կը մնայ. Funda Selçuk, “Türk Basınında Ermeni Sorunu (Mayıs 1919-Aralık 1920),” մագիստրոսական ատարտաճառ, Ankara Üniversitesi, 2003:
- ⁶⁷ Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, New York, I. B. Tauris, 2011, էջ 760-62:
- ⁶⁸ Տիգրան Զաւէն, «Միաստութիւն է Խօսիլ Գոյներու Վրայ Կոյրի Մը, Խղճի Վրայ Զարդարարի Մը», *Ժողովուրդի Չայնը*, 26 Յունիս 1919:
- ⁶⁹ Nazan Maksudyan, “The Fight over Nobody’s Children: Religion, Nationality and Citizenship of Foundlings in the Late Ottoman Empire,” *New Perspectives on Turkey* 41 (Fall 2009), էջ 151-180:
- ⁷⁰ Անահիտ Դալիթեան, *Երկու Ծիրաններ (Արուեստը Եւ Ընկերային Ծառայութիւնը)*, Պէյրուք, ա.հ., 2006, էջ 168:
- ⁷¹ Չագըրեան անձամբ վերադարձուցած է ոմն Թեւֆիք Էֆենտիի դուստրը, որ սխալմամբ գտնուած էր որբախոյզներու կողմէ ու չորս օր պահուած: Թէւ Չագըրեան ներողութիւն խնդրած էր Թեւֆիք Էֆենտիէն, Կարապետ անունով ուրիշ որբախոյզ մը այնուհետեւ կրկին տարած էր աղջիկը, իսկ Չագըրեան կրկին վերադարձուցած էր զայն (Atnur, էջ 165):
- ⁷² Պոլսոյ Պատրիարքարանի արխիւներ, Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարան, PCI Bureau, 3d report, 6 Mar. 1922.
- ⁷³ Պահրի, էջ 187:
- ⁷⁴ Ազգային Ժողովի քննարկումներն ալ այս կէտը կը հաստատեն, բայց միայն այս քաղաքականութեան լրացուցիչ հետազօտութիւններ աւելի խոր ըմբռնում մը պիտի տան մեզի: Հայ քննադատներ, որոնց շարքին՝ Ժողովի ատենապետ Դալիթ Տէր Մովսէսեանը, Չէզոք Տունը մեղադրած են «հաւատաքնական դատարան»ի պէս գործելու, որբերը ծախելով կամ անոնց մահմետական ընտանիքներէն կաշառք վերցնելով: Պատրիարքական յանձնախումբին քննութիւնը գտած է, որ այս մեղադրանքները անհիմն էին, թէւ ասիկա արգելք չէ եղած, որ Տէր Մովսէսեան զանոնք կրկնէր իր յուշերուն մէջ (Դ. Տէր Մովսէսեան, *Գաղութահայութեան Համար Ելից Միակ Քաղաքը*, Փարիզ, Տպ. Ճարեան, 1935, էջ 196-207):
- ⁷⁵ Հայկազ, էջ 138: Պատասխանատու անձերու յուշերը մերժած են մեղադրանքները կամ լրած՝ նիւթին մասին: Ազգային Խնամատարութեան պետ Մատթէոս Էպիփղաթեան իր յուշերուն մէջ կ'ըսէ. «Կը հաստատեն որ **մենք թուրքի զաւակ մը հայացնելու ոչ մէկ փափաք ունէինք**: Եւ սակայն, ոչ մէկ հայ պիտի մտածէր, այնքան ահռելի սպանդներէն ետք, մնացեալ հայորդիներէն ալ հարիրաւորներ գոհել թուրքերու նենգ կեղծաւորութեան» (Մատթէոս Էպիփղաթեան, *Կեանք Սը Ազգիս Կեանքին Մէջ. Ականատեսի Եւ Մասնակցողի Վկայութիւններ 1903-1923*, Պէյրուք, Տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1987, էջ 185. Ընդգծումը բնագրային):
- ⁷⁶ Հայկազ, էջ 138:
- ⁷⁷ Տէս Զարութիւն Խաչատուրեան, «Հայուն Վրէժը», *Ամենուն Տարեցոյցը*, ԺԵ. Տարի, 1921, էջ 135:

- ⁷⁸ Eric Weitz, "From the Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions," *American Historical Review* 113, 5 (2008), էջ 1313-43:
- ⁷⁹ Տէր Եղիայեան, էջ 331:
- ⁸⁰ Պատրիարքը անոր վստահեցուցած է, որ օտար երկիրներ ապաստանած վերապրողները կը ջանային առաջին առիթով հայրենիք վերադառնալ եւ ոչ իսկ կը փորձէին իրենց (ժամանակաւոր) տուներուն վիճակը բարօքել (*անդ*, էջ 207):
- ⁸¹ Fatma Ülgen, "Reading Mustafa Kemal Atatürk on the Armenian Genocide of 1915," *Patterns of Prejudice* 44, 4 (2010), էջ 369-391, յատկապէս՝ էջ 376:
- ⁸² Հայկանոյշ Մառք, «Խմբագրական. Հայ Ըլլանք», *Հայ Կին*, Ա. Տարի, Թիւ 3 (1 Դեկտեմբեր 1919):
- ⁸³ Սոյն քննարկումէն դուրս կը մնայ ֆիզիքական վերարտադրութեան միջոցով (այսինքն՝ մեռելներու փոխարինումը ողջերով) վերականգնում իրագործելու կամ փորձել իրագործելու հոգեբանական հարցերը: Վիճակագրական տուեալներ կը պակսին ճշդելու համար, թէ իսկապէս ծնունդներու քանակական «պայթում» մը տեղի ունեցած է ցեղասպանութենէն ետք:
- ⁸⁴ *Հայ Կինի* աշխատակից մը առաջարկած է, որ Հայոց Պատրիարքարանը ամուրիներէ լրացուցիչ տուրք գանձէ եւ տուրքերը նուազեցնէ բազմազաւակ ընտանիքներու պարագային (Արմենակ Սալմասլեան, «Բնակչութիւն Եւ Ամուրիներու Վրայ Տուրք», *Հայ Կին*, Ա. Տարի, Թիւ 21 (1 Սեպտեմբեր 1920):
- ⁸⁵ Տօքթ. Տէրորդի, «Ուր Կ'էրթաս Հայ Կին», *Հայ Բուժակ*, Գ. Տարի, Թիւ 9 (Յուլիս 1922), էջ 150 (ընդգծումը բնագրային):
- ⁸⁶ Կիլիկիոյ հողերու եւ գերիշխանութեան նկատմամբ հայկական պահանջները վերլուծելով, Սէմ Քափլան ցոյց տուած է, թէ ինչպէս հայ գործիչները, իրենց թուական մեծամասնութիւնը «փաստելու» համար կը պնդէին, որ շրջանի բոլոր բնակիչները, նոյնիսկ թրքախօս մահմետականները, Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան շահաւիտեր էին ու հետեւաբար՝ հայազգի: Թէեւ Քափլանի վերլուծումը նկատի չէ առած ցեղասպանութեան դերը հայկական պահանջատիրութեան մէջ (բացի հազուադէպ ակնարկութիւններէ «պատերազմի ողբերգութիւններ»ուն կամ «երկպառակող թշնամութեան»), անոր դիտողութիւնները նշանակալից են ցոյց տալու համար, որ, անհրաժեշտութեան պարագային, հայ բանբերները կրնային մահմետականներու տեղ բանալ հայկականութեան նոր սահմանումներու մէջ (Sam Kaplan, "Territorializing Armenians: Geo-Texts and Political Imaginaries in French-Occupied Cilicia, 1919-1922," *History and Anthropology* 15, 4 (2004), էջ 399-423):
- ⁸⁷ Տօքթ. Եաղուպեան, «Հայ Կնոջ Առողջապահական Դերը Հայաստանի Մէջ Գ.», *Հայ Կին*, 1, 19 (1 Օգոստոս 1920):
- ⁸⁸ Nayanika Mookherjee, "Available Motherhood: Legal Technologies, 'State of Exception' and the Dekinning of 'War Babies' in Bangladesh," *Childhood: A Global Journal of Child Research* 14, 3 (2007), էջ 339-354:
- ⁸⁹ Ruth Harris, "The 'Child of the Barbarian': Rape, Race and Nationalism in France during the First World War," *Past and Present* 141 (1993), էջ 170-206:

- ⁹⁰ Յատուկ ուշադրություն չէ ընծայում այն հազուադեպ պարագաներուն, երբ հայ մօր ներկայությունը բաւարար նկատում չէ ազգային պատկանելիութեան համար: Այդպիսի օրինակի մը համար, տե՛ս Պետրոս Պոնտացիի գրութիւնը, ուր ան կը վստահեցնէ իր «պատուոյ զոհ քոյրերուն», որ անոնք կոյս պիտի մնան այն հայ մարդոց համար, որոնց հետ նոր հարսանիքներ պիտի ունենան նոր Հայաստանի մէջ, բայց միաժամանակ կը զգուշացնէ. «Խեղդեցէ՛ք վիժածներն ձեր արգանդին մէջ գողունի: Հայաստանը հարազատի պէտք ունի» (Պետրոս Պոնտացի, «Եղեռնային Հարսանիք», տե՛ս՝ «Երեսն»ի *Supplement*, Կ. Պոլիս, ա.տ., 1920, էջ 32):
- ⁹¹ Patricia Weitsman, “The Politics of Identity and Sexual Violence: A Review of Bosnia and Rwanda,” *Human Rights Quarterly* 30 (2008), էջ 561-578:
- ⁹² Գոհար Մազլըմեան, «Բոնի Մայրութեան Պարտադրում Դեռատի Մայրերու Հոգեկան Վիճակը Եւ Անոնց Երախաներուն Զրկանքները», *Հայ Կին* 1, 11 (1 Ապրիլ 1920): Բոնաբարութեան ծնունդ մանուկներ անտեսած կամ լքած վերապրողներու հետ հարցազրոյցներու համար, տե՛ս՝ Donald E. Miller and Lorna Touryan Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, Berkeley, University of California Press, էջ 101-102:
- ⁹³ Զարուհի Գալեմբեքեան, «Զուակը», տե՛ս՝ *Կեանքիս Ճամբէն*, էջ 272:
- ⁹⁴ Mabel Elliott, *Beginning Again at Ararat*, New York, Fleming H. Revell Company, 1924, էջ 25:
- ⁹⁵ Օրինակի մը համար, թէ ինչպէս «բնականօրէն» Ատանայի հայ եկեղեցին մկրտած է ազատագրուելու ժամանակ յի կնոջ մը զուակը, տե՛ս՝ Varteres Garougian, *Destiny of the Dzidzernag: Autobiography of Varteres Mikael Garougian*, Princeton, Gomidas Institute, 2005, էջ 96:
- ⁹⁶ Մէջբերումը տե՛ս՝ Derderian, էջ 14:
- ⁹⁷ Kerop Bedoukian, *Some of Us Survived: The Story of An Armenian Boy*, New York, Farrar Straus Giroux, 1979, էջ 201:
- ⁹⁸ Իզապէլ Գաբրիէլեան-Չրչիլ հարցազրոյցներ ունեցած է «լուսանկարի հարս»երու հետ, որոնք Քանատա մտած են 1920ականներուն: Ան եզրակացուցած է, որ զաղթական աղջիկներուն անմիջական թիրախը ամուսնութիւնն էր, որուն պատճառները բազմազան էին՝ իրենց ընտանիքին վերապրող անդամները՝ Նոր Աշխարհ բերելու եւ «ազատագրելու» դրդապատճառէն մինչեւ «տարանցիկ» կեանքի մը վերջակէտ դնելը (Isabel Kaprielian-Churchill, “Armenian Refugee Women: The Picture Brides 1920–1930,” *Journal of American Ethnic History* 12, 3 (1993), էջ 3):
- ⁹⁹ Անդ, էջ 22 ծանօթ. 54, էջ 29, ծանօթ. 111:
- ¹⁰⁰ Նարգիզ Քիպրիթճեան, «Կոչ Մը Հայ Մայրերուն», *Հայ Կին*, Ա. Տարի, Թիւ 10 (16 Մարտ 1920):
- ¹⁰¹ *Եռամսեայ Տեղեկագիր Հ. Կ.*:
- ¹⁰² John Minassian, *Many Hills Yet to Climb: Memoirs of an Armenian Deportee*, Santa Barbara, Calif., J. Cook, 1986, էջ 236:
- ¹⁰³ Ասիկա չի նշանակեր, որ ամէն ոք զանոնք ընդունած է լայնասիրտ կերպով: Այսուհանդերձ, զանազան վերապրողներ եւ արեւմուտքի ընկերային գործիչներ կը նշեն, թէ դաջուածքները համարկումի եական արգելք չեն եղած:

Վերահինիա Մեդրունի, որուն յուշերը հագուագիւտ են պետեւիներու մէջ բռնաբարման եւ դաջուելու հոլովոյթին մասին բացայայտ յիշատակումով, նաեւ յիշած է, թէ նշանածը, որ Ամերիկա գտնուած էր պատերազմի ընթացքին, դաջուածքները «քաջութեան եւ պատիւի» նշան կը համարէր: (Mae M. Derderian and Virginia Meghrouni, *Vergeen: A Survivor of the Armenian Genocide*, Los Angeles, ATMUS Press, 1997, էջ 249): Իր բնիկ ընտանիքին 37 տարի ետք վերադառնալու փորձ կատարած ու դաջուած կնոջ մը ողիսականին պատմողական վերականգնումին համար, տե՛ս՝ Hourig Attarian, “Lifelines: Matrilineal Narratives, Memory and Identity,” PhD diss., McGill University, 2009:

- ¹⁰⁴ Հակառակ իր անհիմն ընդհանրացումներուն, նորագոյն փաստանկար մը հայեացք մը կը նետէ դաջուած կնոջ մը կեանքին, որ զայն շարունակած է որպէս հայ (Suzanne Khardalian, *Grandma's Tattoos*, New York, Cinema Guild, 2011):
- ¹⁰⁵ Նման կեցուածքի մը ամէնէն ծանօթ պարագան Գեղամ Տէր Կարապետեանի ամուսնութիւնն էր երիտասարդ Կիւլիզարի հետ, որ ինքզինք ազատած էր քիւրտ Մուսա Պէյի տունէն, ուր բռնի տարուած էր 1893ին: Յետպատերազմեան պոլսահայոց կողմէ այս դէպքին յիշողութեան օրինակի մը համար, տե՛ս՝ «Մուսա Բէյ Եւ Կիւլիզար», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ժ.-ԺԴ. Տարի, Պոլիս, Տպգր. Կ. Քէշիշեան Եւ Որդի, 1916-1920, էջ 151-152:
- ¹⁰⁶ Սահակ-Մեսրոպ, «Եղեռնի Յուշարձան, Անոնց Անունը», *Առաւօտի Տարեգիրք*, Ա. Տարի, Պոլիս, Արարատ, 1921, էջ 83-86:
- ¹⁰⁷ Պատրիարքը դիւրութեամբ որբուհիներ չէ յանձնած, նոյնիսկ երբ հայ հարազատները ազգականական կապի լայն փաստեր ներկայացուցած են (Հայկազ, էջ 133):
- ¹⁰⁸ Հայկանոյշ Մառք, «Խմբագրական. Անկեալ Կիներու Համար», *Հայ Կին*, 3, 4 (16 Դեկտեմբեր 1921):
- ¹⁰⁹ Անայիս (Եւփիմէ Աւետիսեան), *Յուշերս*, Փարիզ, ա.հ., 1949, էջ 264:
- ¹¹⁰ Յիսուն հազար յոյն եւ հայ լքած է քաղաքը Հոկտեմբեր-Դեկտեմբեր 1922ին (Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974*, Athens, Center for Asia Minor Studies, 1983):
- ¹¹¹ Սոյն խումբը կոչելով «խալամացած հայ վերապրողներ», Այշէ Կիւլ Ալթինայ եւ Եքթան Թիւրքելլմազ քննադատած են թուրք եւ հայ պատմագրութիւնները, որոնք կա՛մ այս խումբին գոյութիւնը կ'անտեսեն, կա՛մ զայն «կեանք պահպանելու» օսմանեան կառավարութեան ջանքի արտայայտութիւն (թուրք պատմագրութիւն) կա՛մ «արմատախիլ ազգ»ի ներկայացուցիչ (հայ պատմագրութիւն) կը դարձնեն: Անոնք պնդած են, որ անտեսելով կրօնափոխ այս կիներուն ու մանուկներուն «վերապրող»ի բնոյթը, պատմաբանները զանոնք ոչ-էականերու վերածած են: Կրօնափոխներու կեանքին ուսումնասիրութեան ներկայացուցած կարեւորութեամբ հանդերձ (ինքնութեան իմաստով), կը կարծենք, որ «վերապրող»ի չտարբերակուած պիտակը խնդրական է, որովհետեւ ցեղասպանութեան սկզբնական տրամաբանութիւնը հաշուի չ'առնէր: Ֆիզիքական յարատեւումը եւ ազգային-կրօնական ինքնութեան շարունակութիւնը պէտք է քննուին անջատաբար: Եթէ «վերապրող» կը նշանակէ «ան, որ կը շարունակէ գործել *ի հեճուկս* ընդդիմութեան», անհրաժեշտ է նկատի ունենալ (այլազան ազդակներու

շարքին) այն բռնության բնույթը, որ «վերապրող-ութեան» չափանիշ կը դառնայ: Այդ կիներուն ու մանուկներուն *ինքնին* ֆիզիքական կեանք շարունակելը բաւարար պատճառ չէ զանոնք խմբելու այս յատուկ ցեղասպանութեան «վերապրող»ներու դասակարգին մէջ, որուն ընթացքին ցեղասպաններուն նպատակը (ինչպէս կը փաստենք այս ուսումնասիրութեան մէջ) եղած է, ու յաջողած, զանոնք անդառնալիօրէն ձուլել մահմետական համայնքին մէջ: Այլ խօսքով, նախկին հայ այս անձերուն յետպատերազմեան կեանքի շարունակութիւնը որպէս մահմետական թուրքեր, քիւրտեր կամ արաբներ եւ մահմետական թուրքերու, քիւրտերու կամ արաբներու ծննդաբերումը չեն նշանակեր, որ ցեղասպանական տրամաբանութիւնը ձախողած է (ինչպէս «վերապրող» եզրը ցոյց կու տայ), այլ կը վկայէ անոր յաջողութեան մասին: Աւելի՛ն. «խալամացած հայ վերապրողներ» նկարագրականին «հայ» բառն իսկ պէտք է ինդրականացնել աւելի քան ենթադրել, որովհետեւ բազմաթիւ կրօնափոխներ, իրենց կրօնափոխութեան պայմաններէն անկախ (բռնի կամ ոչ), ապրած ու մեռած են որպէս թուրքեր, քիւրտեր կամ արաբներ եւ կամ բարեպաշտ մահմետականներ: Արեան վրայ հիմնուած հայկականութեան սահմանումի մը բացակայութեան դէմ յանդիման (ուր հայկականութիւնը անհպելի պիտի մնար՝ անկախաբար ընկերային արտաքին պայմաններու առկայութենէն), բոլոր նման կրօնափոխներու ոչ-քննական բնորոշումը որպէս «հայեր» կրնայ կանխել անոնց բազմախաւ ինքնաբնութագրումներուն քննարկումը, աւելի քան գիտութեան լոյսի տակ դնել (Ayse Gül Altınay and Yektan Türkyilmaz, “Unraveling Layers of Gendered Silencing: Converted Armenian Survivors of the 1915 Catastrophe,” in *Untold Histories of the Middle East: Recovering Voices from the 19th and 20th Centuries*, London, Routledge, 2011, էջ 25-53):

¹¹² Անոնց թոռներուն հետ հարցազրոյցներու հաւաքածոյի մը համար, տե՛ս՝ Ayse Gül and Fethiye Çetin, *Torunlar* (Istanbul: Metis, 2009):

¹¹³ Հարկ է նշել, որ հայկական ծագում ունենալը տակաւին ամօթալի կը նկատուի Թուրքիոյ թուրք մահմետական քաղաքացիներու միջեւ, իսկ անձը թերեւս անվստահելի: “*Ermeni döli*” (հայկական սերմ) դեռ կը գործածուի որպէս նախատիւ: Փետրուար 2004ին, երբ թրքահայ *Ulyou* շաբաթաթերթը կը պնդէր, որ Սուրթաֆա Քեմալ Աթաթիւրքի որդեգիր դուստրերէն մէկը հայ որբուհի մը կրնար եղած ըլլալ, թրքական լրատվիւնները եւ զանազան պետական հաստատութիւններ բուռն մերժումի արշաւի մը ձեռնարկած էին: Սապիհա Կեօքչէն ո՛չ միայն «նոր Թուրքիոյ հիմնադրի» դուստրն էր, այլեւ առաջին մարտական օդանւորդուհին, ինչ որ թրքական արդիականացման ծրագրի յաջողութեան գրաւական մըն էր: Կեօքչէնի շուրջ բանավէճով կը սկսէր Հրանդ Տինքը սատանայացնելու գործընթացը, որ ի վերջոյ պիտի յանգէր անոր սպանութեան Յունուար 19, 2007ին: Սատանայացումի մանրամասն քննարկումին համար, տե՛ս՝ Fatma Ülgen, ““Sabiha Gökçen’s 80-Year-Old Secret”: Kemalist Nation Formation and the Ottoman Armenians,” դոկտորական աւարտաճառ, University of California, San Diego, 2010, էջ 109-153:

¹¹⁴ Հանրային որոշ ուշադրութեան առարկայ դարձած անցեալի միակ ծանօթ դէպքը արձանագրուած է 1962ին: Ֆրանսաբնակ ոմն Տիկ. Փիլիպոսեան, մահմետական ծնած եւ Պոլսոյ ու Ֆրանսայի հայկական որբանոցներու մէջ

մեծցած, Թուրքիա այցելած եւ իր թուրք եղբայրներն ու քոյրերը գտած էր: Այս պատմութիւնը թրքական ժողովրդական թերթի մը գլխաւոր լուրն էր (Esin Talu, “Akşam Köşesi/Madam Pilibüsyen’in Macerası,” *Akşam*, 17 Դեկտեմբեր 1962, էջ 1 եւ 5):

CLIMATE OF ABDUCTION AND REDEMPTION:
THE POLITICS OF INCLUSION OF WOMEN AND CHILDREN DURING AND
AFTER THE ARMENIAN GENOCIDE
(SUMMARY)

LERNA EKMEKCIOGLU
lernaek@gmail.com

This article explores a forcible, wartime transfer of women and minors from one ethnic group to another and its partial reversal after the war. The author analyzes the historical conditions that enabled the original transfer, and then the circumstances that shaped the reverse transfer. The setting is Istanbul during and immediately after World War I, and the protagonists are various influential agents connected to the Ottoman Turkish state and to the Armenian Patriarchate. The absence and subsequent involvement of European Great Powers determines the broader, shifting context. The narrative follows the bodies of women and children, who were the subjects of the protagonists’ discourses and the objects of their policies. The study connects two processes involved: the wartime integration of Armenian women and children into Muslim settings, and postwar Armenian attempts to rescue, reintegrate, and redistribute them. The author explains why and how the Armenian *vorpahavak* (gathering of orphans and widows) worked as it did, and situates it comparatively with similar events. She highlights its uniqueness and the theoretical possibilities that it offers toward understanding why and how children and reproduction matter so much to collectivities in crisis.